

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Katedra sociologie

Diplomová práce

Jakub Mareš

„Ne-sociologie“: pojetí modernosti Bruno Latoura

„Non-sociology“: Bruno Latour's Conception of Modernity

Praha 2009

vedoucí práce: doc. PhDr. Jiří Šubrt, CSc.

Poděkování

Děkuji panu docentu Šubrtovi za jeho laskavý přístup a podnětné připomínky při vedení této práce.

Děkuji rodině a přátelům za jejich podporu při psaní této diplomové práce.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracoval samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V..... dne.....

Podpis.....

Anotace

Diplomová práce „»Ne-sociologie«: pojetí modernosti Bruno Latoura“ je prací teoretického rázu, jejímž hlavním cílem je deskripce pojetí modernosti francouzského sociologa, filosofa a antropologa Bruno Latoura. Tato deskripce je zasazena do širšího rámce Latourova díla a slouží k formulaci otázek a výzev, které Latourovo pojetí modernosti klade sociální teorii, politice a etice.

Jelikož Latourovo pojetí modernosti zpochybňuje představu společnosti jako seskupení lidských aktérů a vyzdvihuje důležitost tzv. ne-lidských aktérů, je zvláštní pozornost věnována Latourovu zájmu o vědy a techniky, kde tito ne-lidští aktéři z velké části vznikají.

Tito ne-lidští aktéři nabývají zásadních funkcí při stabilizaci sociálních vztahů a dominance, proto jsou představeny způsoby, jakými se je Latour a jeho kolegové snaží integrovat do sociální teorie, především pak jejich tzv. teorie sítí-aktérů

Konečně je uvedena modernost jako sebedopisná sémantika založená na dvou distinktivních agregátech Přírody a Společnosti, která nevěnuje dostatečnou pozornost nepřetržitému a progresivně rostoucímu směřování lidských a ne-lidských jsoucen. Je nabídnuta alternativa pod pojmem kolektivu.

Klíčová slova: sociologie, sociologické teorie, moderní společnost, věda-sociální aspekty,

This thesis called “»Non-sociology«: Bruno Latour’s Conception of Modernity” is a theoretical writing concerned with description of the conception of modernity of the French sociologist, philosopher and anthropologist Bruno Latour. This description is put into broader context of Latour’s work and serves as a basis for asking questions and raising challenges to the social theory, politics and ethics.

Because Latour’s conception of modernity isn’t compatible with the idea of society as an aggregate of human actors and stresses the importance of so called nonhuman actors, special attention is devoted to Latour’s interest in sciences and technologies, where these non-human actors originate.

These non-human actors have significant roles and functions in stabilization of social relations and dominance. Thus, the concepts Latour and his colleagues use to integrate nonhumans into social theory are introduced, most notably the actor-network theory.

Finally, modernity is presented as a self-describing semantics, which relies on two distinct aggregates of Society and Nature without giving proper notice to the continuous and progressively growing mixing of human and nonhuman entities. An alternative, under the concept of collective, is introduced.

Keywords: sociology, sociological theories, modern societies, science-social aspects

Obsah

<u>Anotace</u>	<u>3</u>
<u>Obsah.....</u>	<u>5</u>
<u>Seznam zkratk a zobrazení</u>	<u>7</u>
<u>1. Úvod.....</u>	<u>8</u>
1.1 Moderní společnost	8
1.2 Nikdy jsme nebyli moderní	9
1.3 „Ne-sociologie“ Bruno Latoura.....	10
1.4 Otázky	12
1.5 Struktura.....	12
<u>2. Biografie.....</u>	<u>15</u>
<u>3. Sociální konstruktivismus, nebo jen konstruktivismus?.....</u>	<u>19</u>
3.1 Konstruktivismy	20
3.1.1 Hackingova klasifikace	20
3.1.2 Konstruktivismy	22
3.2 (Sociální) konstrukce vědeckých fakt	25
3.2.1 Princip symetrie.....	27
3.2.2 Laboratoř a vznik substance.....	28
3.2.3 Konstrukce fakt/konstrukce reality	29
3.3 Latour kontra sociální konstruktivismus	32

3.4 Věda, technologie a ne-lidský aktér	34
4. „Ne-sociologie“	38
4.1 Pojem translace.....	39
4.2 Technologie/Sociologie.....	39
4.2.1 Brano zavírá samo	39
4.2.2 Technologie je ustálená společnost	41
4.2.3 Politika artefaktů	42
4.2.4 Hybridní gunman	43
4.2.5 Kde jsou ty chybějící masy?	46
4.3 Teorie sítí-aktérů	48
4.3.1 Elektromobil jako síť-aktér.....	48
4.3.2 Callon a Law	50
4.4 Latourava teorie sítí-aktérů	51
4.4.1 Úvod do ANT – irredukce.....	52
4.4.2 Úvod do ANT – síť-aktér	55
4.5 Shrnutí	59
5. Ne-moderní společnost-příroda	62
5.1 Problém modernosti	63
5.1.1 Základy zdání modernosti	64
5.1.2 Hobbes a Boyle	66
5.1.3 Moderní a očišťování	68
5.1.4 Moderní a hybridi	70
5.1.5 Moderní, post-moderní, ne-moderní.....	73
5.2 Moderní filosofie	74
5.3 Moderní čas.....	75
5.4 Západ a Druží	77
5.5 Struktura a sémantika	79
5.6 Pojetí člověka	81
6. Politika kolektivu.....	82
6.1 Propozice.....	84
6.2 Moci kolektivu	85
6.3 Kolektiv, právě teď!.....	88
7. Závěr – jak žít s monstry?	91
7.1 Otázka teoretická.....	92
7.2 Otázka politická.....	93
7.3 Otázka etická	93
Résumé.....	95
Seznam literatury	97

Seznam zkratek

ANT – actor-network theory (teorie sítí-aktérů)

GMO – Genetically modified organism (geneticky modifikovaný organismus)

NATO – North Atlantic Treaty Organization (Severoatlantická aliance)

ORSTOM – Office de la Recherche Scientifique et Technique d'Outre-Mer (Úřad pro vědecký a technický výzkum zámoří)

VEL – Véhicule Électrique (elektromobil)

ZKM – Zentrum für Kunst und Medientechnologie Karlsruhe (Centrum pro umění a mediální technologie Karlsruhe)

Seznam zobrazení:

Zobrazení 1: Hackingova klasifikace konstruktivismů.....	s.21
Zobrazení 2: asociace elementů.....	s.41
Zobrazení 3: Callonova síť-aktér.....	s.49
Zobrazení 4: dilema aktéra/struktury X jednota sítě-aktéra.....	s.58
Zobrazení 5: praxe očišťování, praxe hybridizace.....	s.66
Zobrazení 6: moderní a ne-moderní dimenze.....	s.71
Zobrazení 7: praxe hybridizace.....	s.73
Zobrazení 8: pragmatogonie.....	s.76
Zobrazení 9: příroda a společnosti.....	s.78
Zobrazení 10: Kolektiv.....	s.84
Zobrazení 11: stará a nová dvojkomorovost.....	s.86
Zobrazení 12: aktivity kolektivu.....	s.87

1. Úvod

1.1 Moderní společnost

Jaká je společnost, v které žijeme? Čím se odlišuje od předešlých způsobů organizace lidského bytí? Dichotomické a trichotomické modely sociologických klasíků [Petrušek 2006: 14] se mnoha způsoby pokoušely vykreslit pomocí kontrastu k minulosti radikální novost soudobě se tvarujících společností. Budeme-li však hledat nějaké souhrnné označení, všem srozumitelnou značku (protože rozluštit, co se skrývá pod pojmem *mechanická solidarita*, může činit problémy nejen laické a ne-sociologické odborné veřejnosti), můžeme říci, že se klasikové pokoušeli nalézt a popsat radikálně nové charakteristiky *moderní společnosti* v kontrastu se společnostmi *tradičními-nemoderními*.

Petrušek se ve svých *Společnostech pozdní doby* [2006] věnuje pozoruhodnému jevu boomu pojmenování společnosti počínajícímu v první polovině sedmdesátých let dvacátého století. Tento boom chrlící množství konceptů, z kterých Petrušek zachytil více než stovku, včetně kuriózně znějících, jako *mcdonaldizovaná*, *narcistní* či *somatická* společnost,

reflektuje snahu o pojmenování toho, jak přesně moderní nebo snad post-moderní jsme. V zásadě jsme tedy samozřejmě stále odlišní od tradičních společností, ale v průběhu vývoje jsem nabyli nějakých nových zásadních rysů, nebo jsme se skrze ně dokonce tak odlišili, že nastal nový „velký zlom“ mezi kdysi moderními a dnes postmoderními společnostmi.

Některé z koncepcí popisovaných Petruskem nemusí s konceptem *modernosti* explicitně vůbec pracovat. Nicméně i mimo snahy o popsání charakteristik soudobých společností zůstává *moderní společnost* jedním z nejrozšířenějších, nejpervazivnějších pojmů v sociologii i mimo ni. Pojmem, který se jakoby sám nabízí v případech, kdy nechceme detailně rozebírat povahu soudobé společnosti, ale chceme jen vágně vymezit referenční rámec, ke kterému se naše výroky vztahují.

1.2 Nikdy jsme nebyli moderní

V roce 1991 vychází kniha francouzského sociologa Bruno Latoura *Nous n'avons jamais été modernes - essai d'anthropologie symétrique* (*Nikdy jsme nebyli moderní – esej o symetrické antropologii*) [Latour 1993, 2003]. Latour se v ní pokouší přinést alternativní výklad toho, co to znamená být moderními, a dochází k závěru, že sama a pouze naše víra ve vlastní modernost je jejím jediným základem. Tento sebeklam, „vyprávění“, současně znemožňuje vidět skutečnou praxi domněle moderních společností a nezamýšlené důsledky, které z této praxe vyplývají. Nicméně jednou, a to jednou je už současností vydání Latourova eseje, tyto množící se důsledky závoj sebeklamu strhnou a donutí nás nahlédnout, že jsme v zásadě „nikdy moderní nebyli“.

Charakter Latourovy analýzy modernosti, její deskripce, je primárním tématem této diplomové práce, nicméně již nyní lze pro elementární uvedení do problému říci, že základní charakteristiky modernosti vidí Latour, jak už bylo řečeno, na rovině sebepojetí, tj. na úrovni sémantické, nikoliv, jako například Ulrich Beck [2004], na úrovni strukturální. Moderní sebepojetí je podle Latoura založeno na rozlišení dvou diskrétních ontologických zón – Přírody a Společnosti. Toto rozdělení dává moderním volnost v rozletu, jelikož na jedné straně v laboratořích konstruovaná příroda zůstává vždy již transcendentní a na straně druhé nás přesahující společnost/stát opírající se o mobilizaci přírody zůstává imanentní naší

činnosti. Simultánně s udržováním tohoto dualismu, který se zrcadlí například i v subjekt-objektových teoriích poznání, však moderní provozují nereflektovanou praxí neustálého míšení lidských a ne-lidských jsoucen.

Konečně na konci dvacátého století je tento ústavní pořádek narušen: již není možné nové, těžko k jednomu pólu zařaditelné entity – hybridy, bující na polích vědy a techniky, prostě přehlížet. Také environmentální a ekologická hnutí přivádějí do srdce společnosti aktéry hlásící se o své reprezentace, s kterými je nutno počítat a kteří byli dříve zatlačeni pod sféru němé přírody. Moderní jsou tak nuceni opustit svoje základní kategorie a nahlédnout, že koneckonců v celku svojí praxe nikdy moderními nebyli.

1.3 „Ne-sociologie“ Bruno Latoura

Ačkoliv bývá Bruno Latour označován za sociologa (vždyť dlouhá léta působil na katedře sociologie Ecole des mines), on sám se simultánně začleňuje do oborů sociologie, filosofie a antropologie a vyčleňuje se z nich.¹ Proč je současně potřebné chápat Latoura i jako antropologa a filosofa, uvidíme v následujících kapitolách, nicméně úlohou úvodu je zdůvodnit, proč jsme Latoura v titulu označili ve zkratce jako „ne-sociologa“ (byť uzavřeného do uvozovek). Vyjadřuje-li Latour přání, aby svůj přístup mohl nazývat „asociologie“ [Latour 2005: 9] jako simultánní odkaz na důraz na asociování-spojování a na odmítnutí sociálna jako kategorie, značí to odmítnutí několika základních pojmů a dilemat sociologické teorie. Jedná se především o kritiku společnosti jako analytického i politického pojmu, zrušení sociálna jako specifické sféry skutečnosti a obejití klasických sociologických dilemat aktéra a struktury, globálního a lokálního, mikro a makro, na které reaguje vypracováním původní specifické terminologie. Proto jsem si dovolil použít titulu „ne-sociologie“, při vědomí toho, že jak „tradičních“ sociálních teorií, vůči kterým se Latour vymezuje, tak jejich popíratelů, působících simultánně s Latourem, je rozhodně více, než by se mohlo zdát z jeho často dosti obecných hodnocení a odsudků.

¹ „Může být prezentován jako filosof, antropolog nebo sociolog, ovšem za dostatečného vědomí, že ani filosofové, ani antropologové, ani sociologové by nechtěli, aby vstoupil do jejich klubu.“, zodpovídá sám na svých webových stránkách „často kladenou otázku“ po svoji disciplíně <<http://www.bruno-latour.fr/faq-en.html>>.

Českému čtenáři jsou kromě slovenského překladu již zmíněného eseje *Nikdy jsme nebyli moderní*² [Latour 2003] dostupné dva přeložené články [Latour 2002b], [Latour 2001] a jedna krátká přehledová stať [Konopásek 2001]. Signifikantní je, že dva z těchto textů paradoxně vyšly v jinak spíše přírodovědeckém *Vesmíru*. Fakt, že sociologii Bruno Latoura rozhodně nelze v celku považovat za ustálenou součást českého sociologického diskursu (přestože i zde existuje několik badatelů, kteří se ji nějakým způsobem snaží integrovat do svého přístupu), znamená nutnost klást si otázku po vhodné úrovni detailnosti a obecnosti této diplomové práce. Píše-li například někdo o sociologii Maxe Webera, může se spolehnout na to, že průměrně sociologicky vzdělaný člověk má určité základní vědomosti, a že je tedy možné detailně se věnovat výhradně nějakému parciálnímu tématu či pouhému jednomu pojmu (ideální typ, hodnotová neutralita). Přestože i u Bruno Latoura lze nalézt takové pojmy (např. translace, síť-aktér, aktér/aktant), jejichž analýza by si sama o sobě zasloužila pojednání ve vlastní diplomové práci, v současné situaci, kdy o celku samém panuje pramalé povědomí, by bylo výhradní studování přílišných detailů zavádějící a samoúčelné.

Přístup který jsem zvolil, se proto nachází někde na pomezí. Má svoje detailnější téma, a to je Latourovo pojetí modernosti, nicméně vychází z toho, že toto téma samo o sobě není pochopitelné bez nahlédnutí ostatních oblastí Latourových vědeckých zájmů, totiž, jak ukážeme dále, především jeho studia vědy a jeho sociální teorie integrující do sebe tzv. ne-lidské aktéry (které můžeme prozatím chápat jako produkty vědy a techniky mající svůj sociotvorný potenciál). V tomto smyslu je Latourovo pojetí modernosti integrálně spojené s jeho ostatním dílem, na které lze nahlížet jako na určitou jednotu, na niž dále podrobněji poukážeme, včetně určitých obsažených rozporů. Žádný ze základních pojmů Latourový koncepce tedy nebude výhradním tématem práce, ale všechny budou vysvětlovány na patřičném místě v průběhu textu.

² Tento překlad vychází z francouzského originálu, a neobsahuje tak některé upřesňující pasáže a především grafické ilustrace z upraveného anglického vydání. Především pro mladší čtenáře neoblažené bližším kontaktem se slovenštinou je tak takřka výhodnější sáhnout po anglickém vydání [Latour 1993].

1.4 Otázky

Problém otevřený Latourovou analýzou modernity považuji za relevantní, a chtěl bych se jím tak také zabývat na teoretické, politické i etické úrovni. Na rovině sociologické teorie si klade otázku po povaze vědecké i laické kategorie společnosti. Ta je, ať už v durkheimovské podobě utlačivých sociálních faktů, nebo v podobě souhrnu interakcí či komunikací, odmítnuta jako charakteristika právě moderního sebeklamného diskursu. Jelikož je simultánně odmítnuta i kategorie přírody, vyvstává logicky otázka po tom, jak se ve vzniklém prostoru prostém dříve základních neprostupných hranic teoreticky orientovat, respektive jak si po odmítnutí základní ontologické diference ponechat schopnost rozlišovat.

Na politické úrovni se problematizuje otázka dvojí reprezentace. To znamená, že záležitost reprezentace lidí i ne-lidí je najednou otevřena pod stejnou sérií otázek: kdo, jakým prostřednictvím a za koho hovoří? Tato problematika je poté konceptuálně řešena pod pojmem kolektivu, který slouží k popisu symetrického zařazování a hierarchizace objevujících se lidských i ne-lidských (produkty vědy a techniky, „přírodní“ entity) aktérů. Pod novým úhlem se tedy znovu otevírá otázka, jak spolu můžeme žít, přičemž subjekt této otázky je oproti obecnému chápání politiky mnohonásobně rozšířen.

Na rovině etické vyvstávají minimálně dva okruhy témat. Jednak ve smyslu morálního vztahu lidského a ne-lidského, jednak ve smyslu vztahu již-ne-moderního s nikdy-moderním. První otázka je řešena například zdůrazňováním nutnosti nepolovičaté inkluze produktů vědy a techniky a je Latourem ilustrována analogií k Frankensteinovu zločinu odvrhnutí vlastního výtvaru (za zločin tedy není považováno samotné vytvoření monstra, ale až jeho zavržení). Druhá otázka nutí zamyslet se nad vztahem západního světa ke svému okolí; tato otázka již nemůže být řešena moderní apriorní nadřazeností „Velkého předělu“ ani postmoderním bezbřehým relativismem rozdílů či sklíčeným pocitem viny za minulé hříchy. Jinak řečeno, jaká a jakými způsoby rozvíjená pozice patří již-ne-modernímu „Západu“ ve vztahu k druhým?

1.5 Struktura

Na závěr úvodu podáváme základní strukturu této diplomové práce:

V **druhé** kapitole budou stručně představeny základní údaje z biografie Bruno Latoura. Ačkoliv tato práce není a nemá být biograficky-přehledovým dílem o Latourově, vzhledem k tomu že jeho práce u nás zatím zcela nepronikla do obecného sociologického povědomí, považujeme za prospěšné hned na začátku ve zkratce představit témata, kterými se zabýval, a přístupy, které rozpracovával.

V **třetí** kapitole se pokusím souhrnně a srozumitelně zařadit Latourovu jinak dosti košatou a proměnlivou teorii do odborného kontextu a současně osvětlit jeho pojetí vědy. Protože svoje teorie, jak bylo řečeno, buduje především v opozici se sociologickou tradicí, realizují uvedení do tématu skrze jeho ambivalentní vztah se (sociálním) konstruktivismem a kritický dialog s ním vedený. V centru pozornosti bude právě diference mezi „sociálním“ konstruktivismem a latourovským konstruktivismem „heterogenním“ či „symetrickým“, zdůrazňovaná samotným Latourem. V rámci diskursu konstruktivismu vzniká i centrální latourovský pojem ne-lidského aktéra, a to jmenovitě na poli sociologie vědy – teorie konstrukce vědeckých fakt.

Právě Latourův „minimalistický“ koncept aktérství, který umožňuje pojímat lidské i ne-lidské aktéry symetricky a jehož základy jsou kladeny právě ve zkoumání emergence nových fakt ve vědeckých laboratořích, tvoří podstatu jeho širších teoretických úvah, souborně nazývaných „symetrická antropologie“, „teorie translace“, či konečně „teorie sítí-aktérů“ (actor-network theory – ANT), jeho metodologie i mnoha jeho dílčích přístupů. V oblasti vědy a technologií vznikají podle Latoura samotné substance našich společností. Po jeho teorii vznikání nových aktérů za pomoci věd a technologií se tedy ve **čtvrté** kapitole zaměřím na jejich integraci do sociální teorie, na to, jakými způsoby se podílejí na vznikání a udržování vztahů a jakým způsobem zájem Latourův a jeho kolegů o ně vedl k formulaci obecné sociální teorie a metodologie – teorie sítí-aktérů.

V návaznosti na přiblížení konceptu ne-lidských aktérů, jejich vzniku a působení, budu v **páté** kapitole analyzovat Latourovo pojetí modernity jako specificky sebeklamné sémantiky. Stručně řešeno, Latour se domnívá, že specifika a úspěch moderny spočívá v roztržštění světa do dvou ontologických zón (společnosti a přírody), kterým jsou prisuzovány odlišné módy působení, jednání. Toto oddělení, na jehož reprodukci se podílí i

epistemologie a sociologie, zabraňuje vidět jejich faktické míšení a roli takto vznikajících hybridů.

Redistribuce aktérství lidských a ne-lidských aktérů unikajících z rozpadajících se ohrad společnosti a přírody, jak je možné pozorovat v současné době vědecko-technické superprodukce a boomu ekologických diskursů, je úkolem již-ne-moderní doby. Jakým způsobem k tomu dochází a jaké konceptuální nástroje k tomu nabízí Latour, bude předmětem **šesté** kapitoly.

Konečně kapitola **sedmá**, závěrečná, bude věnována zhodnocení a zodpovězení výše formulovaných otázek relevance Latourova díla, Latourova pojetí modernosti.

2. Biografie

Bruno Latour se narodil ve vinařské rodině dvaadvacátého června 1947v Beaune (Burgundsko ve Francii). Vystudoval filosofii a teologii v Dijonu. Své studium filosofie zakončil v roce 1975 na Université Tours disertací *Exégèse et ontologie: une analyse des textes de résurrection* pod vedením Clauda Bruaira, žáka Gabriela Marcela a Paula Ricoeura. V centru pozornosti této práce stojí dílo a filosofie francouzského katolického socialisty, básníka a esejisty Charlese Péguyho.³

Mezitím v průběhu vojenské služby v Africe prohluboval svůj zájem o antropologickou metodu, který vyvrcholil etnografickou studií z Abidjanu (Pobřeží Slonoviny), vydanou roku 1974 pro ORSTOM (Office de la Recherche Scientifique et Technique d'Outre-Mer) a zaměřenou na francouzské metody průmyslového vzdělávání. Studium vzdělávání místních pracovníků a jejich problematické adaptace na moderní

³ Pokus o kritickou interpretaci Latoura prostřednictvím jeho péguyovského období viz [Schmidgen 2008].

průmyslový život se neslo ve znamení odmítnutí kognitivních vysvětlení a postulace „Africké myslí“ a „Velkého předělu“ mezi vědeckým a předvědeckým způsobem uvažování.

Zásadní pro další směřování Latourových vědeckých dráh bylo v roce 1973 setkání s Rogerem Guilleminem, francouzským neurologem a pozdějším (1977) laureátem Nobelovy ceny za medicínu. Guillemin pozval Latoura, aby provedl etnografickou studii vědecké laboratoře na jeho pracovišti *Jonas Salk Institute for Biological Studies* v La Jolle (Kalifornie). Toto pozvání Latour přijal a za podpory Fulbrightovy nadace a NATO provedl v letech 1975–1977 takřka dvouletý zúčastněný etnografický výzkum Guilleminovy laboratoře. Tento výzkum se stal základem pro knihu *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*, kterou zpracoval a v roce 1979 vydal s britským sociologem vědy Stevem Woolgarem a která se stala základní prací tzv. laboratorních studií a etnografického obratu sociologie vědy [viz např. Bucchi 2004: 62].

V průběhu osmdesátých let pokračuje Latour ve svém zájmu o sociologii vědy. V roce 1984 vydává historickou studii *Les Microbes: Guerre et paix* zaměřenou na pasturovskou revoluci a emergenci nového aktéra společenských vztahů – mikroba (o čtyři roky později je práce vydána anglicky v přepracované verzi jako *The Pasteurization of France* [1993b]). V roce 1986 vydává přepracované vydání *Laboratory life* se významně změněným podtitulem *The Construction of Scientific Facts* [1986]. Vypuštění slova *social* odráží jeho vzrůstající distanci k sociálně-konstruktivistickému diskursu. Konečně svoji práci v oblasti sociologie vědy završuje o rok později knihou *The Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* [1987], v níž shrnuje poznatky ze svého přístupu k vědě jako k aktivnímu procesu, vyhýbaje se klasickým epistemologickým pojmům.

Přelomovým dílem, kterým rozšířil sféru svojí pozornosti a kterým současně obohatil sociologický slovník o jednu údernou frázi, je *Nikdy jsme nebyli moderní* [1993, 2003] z roku 1991. V knize představil modernitu jako sebeklamnou sémantiku, která pod tíhou bujících sociotechnických hybridů není schopna udržet svoji pozici a po svém pádu umožňuje nahlédnout, že v zásadě jsme nikdy moderní (natož post-moderní) nebyli a že sdílíme se všemi ostatními společnostmi shodný ne-moderní charakter.

O rok později vydává žánrově inovativní knihu *Aramis, or the love of technology* [1996] – směsí vědecké studie a detektivky tážající se po příčinách vzestupu a pádu

revolučního systému veřejné dopravy Aramis, jehož projekt započal v Paříži roku 1969 a přes zainteresovanost množství aktérů nebyl uveden do provozu a byl po osmnácti letech ukončen.

V průběhu roku 1999 Latourovi vychází jednak jeho filosofická odpověď na „science wars“ *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies* [Latour 2002], v které vysvětluje, proč a jakým způsobem věří v realitu, jednak kniha *Politiques de la nature: Comment faire entrer les sciences en démocratie* [Latour 2004], v které pod pojmem kolektivu rozpracovává ekologicko-politický rámec již-ne-moderních společností.

Po etnografické studii pařížského soudu *La Fabrique du droit. Une ethnographie du Conseil d'Etat* [2002c], uzavírá prozatím základní latourovskou bibliografií kniha *Reassembling the Social - An Introduction to Actor-Network-Theory* [2005], v které podrobně pod názvem teorie sítí-aktérů představuje svoji sociologickou teorii a metodologii.

Kromě tradičních publikací se Latour podílel i na internetovém projektu *Paris – ville invisible*⁴ [1998] a byl kurátorem expozic *Iconoclasm beyond the image wars in science, religion and art* (2002) a *Making Things Public: The atmospheres of democracy* (2005) v ZKM Center v Karlsruhe.

Po čtyřiaadvacetiletém období, v kterém působil na Centre de sociologie de l'Innovation při prominentní technické škole Ecole nationale supérieure des mines v Paříži a hostoval na University of California, London School of Economic či Harvard University, se Latour stal v roce 2007 profesorem na Institut d'Etudes Politiques v Paříži.

Z množství intelektuálních vlivů stojí mimo již jmenovaných za připomenutí především proud anglického tzv. silného programu sociologie vědeckého vědění (např [Bloor 1991 (1976)]), který překlady spolupomáhal ve Francii popularizovat a s kterým se ovšem později kriticky rozešel (viz konfliktní diskuse se zakladatelem silného programu Davidem Bloorem příznačně odstartovaná textem *Antilatour* [Bloor 1999], dále [Latour 1999, Bloor 1999b]). Dále pak vybraní francouzští pováleční filosofové, především Michel Serres, Gilles Deleuze a Michel Foucault. Významný vliv na jeho sociologickou teorii a metodologii měla sémiotika a etnometodologie. Sám charakterizoval svoje pojetí teorie sítí-aktérů tak, že si bere polovinu od Harolda Garfinkela a druhou polovinu od Algirdase Julienu Greimase [Latour 2005: 54]. Ze starších myšlenkových zdrojů se především v pozdějším období obrací

⁴ Dostupném na internetové adrese <<http://www.bruno-latour.fr/virtual/index.html#>>.

k procesuální filosofii Alfreda Northa Whiteheada, jmenovitě k *Process and Reality: An Essay in Cosmology* [1978]⁵ a také k filosofickému pragmatismu Williama Jamese a Johna Deweyho.

V neposlední řadě je třeba jmenovat Latourovu zásluhu na revitalizaci pověsti francouzského „zapomenutého klasika“ Gabriela Tarda. Toho se snaží osvobodit zpod náhrobku psychologismu a jmenuje ho „úctyhodným předkem teorie sítí-aktérů“ [Latour 2009 (2001): 39]. Právě Latourův zájem o Tarda se významnou měrou podílel na vlně znovuvydávání a překládání Tardových základních prací (například *Zákony sociální* francouzsky 1999, německy 2009, anglicky 2009.)

⁵ Jedná se o řešení problémů dualismu ducha a hmoty, rozlišení primárních a sekundárních kvalit, tzv. bifurkace přírody [více viz Gill 2008]

3. Sociální konstruktivismus, nebo jen konstruktivismus?

Ian Hacking se v titulu své známé knihy [Hacking 2006] táže: *Sociální konstrukce – ale čeho?* Podobných otázek, které nám mohou pomoci obecně definovat Latourův přístup ve vztahu k různým konstruktivistickým proudům, lze klást celou řadu. Například: sociální konstrukce – ale kým? Ale z čeho? A proč sociální?

Pokouší-li se Latour sám formulovat odpověď na otázku, zdali je sociálním konstruktivistou, říká „ne zcela“, ale přihlašuje se k tomu, že je „čistokrevný konstruktivista (...), což znamená, že věci mohly selhat a že existuje jistá nejistota ve snaze udělat je takovými, jaké jsou, a v jejich údržbě. Využijeme-li Whiteheada: »svět sestává více z událostí než z objektů.«⁶ Poukaz na konstrukci pro něj tedy znamená důraz na nejistotu a nákladnost procesu, který předchází konstruovaným objektům.

Základní spor vede Latour o slůvko sociální. Zatímco například Berger s Luckmannem píšou ve svém sociologickém bestselleru o „sociální konstrukci reality“

⁶ Citace ze sekce „často kladené dotazy“ na Latourově osobní stránce: <<http://www.bruno-latour.fr/faq-en.html>>

[Berger, Luckmann 1999] a americký filosof John Searle o „konstrukci sociální reality“ [Searle 1996], spokojuje se Latour s prostou metaforou konstrukce bez přívlastků, nebo nanejvýš s „praktickou konstrukcí“.

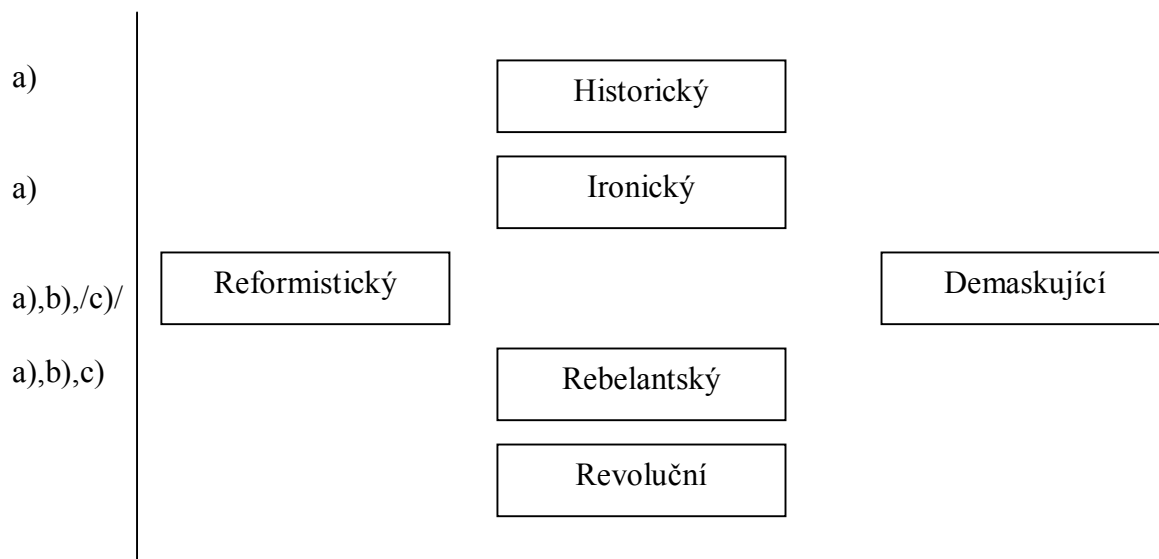
3.1 Konstruktivismy

3.1.1 Hackingova klasifikace

Populární pokus o klasifikaci konstruktivistických myšlenek předložil kanadský filosof Ian Hacking. Základní myšlenky konstruktivismu můžou podle něho dosahovat tří různých úrovní ilustrovaných na vztahu k fenoménu X:

- a) „X nemusí vůbec existovat, anebo vůbec nemusí být tím, čím je. X, případně X, jaké je v současnosti, není determinováno povahou věcí; není nevyhnutelné
- b) X takové, jaké je, je úplně špatné
- c) Bylo by pro nás o mnoho lepší, kdybychom se X zbavili, nebo ho přinejmenším radikálně změnili.“ [Hacking 2006: 22]

Na základě těchto úrovní pak Hacking přináší klasifikaci stupňů konstruktivismu podle míry důrazu, s jakým jsou jednotlivé úrovně zastávány, a významu, který je jim přikládán. Hacking rozlišuje konstruktivismus historický, ironický, reformistický, demaskující, rebelantský a revoluční.

Zobrazení 1: Hackingova klasifikace konstruktivismů

[Hacking 2006: 40]

První, historický typ konstruktivismu spočívá podle Hackinga v čistém poukázání na to, že onen fenomén X byl zkonstruován v průběhu sociálních procesů. Ironický konstruktivismus k tomu přidává jistý ironický odstup, protože fenomén X by mohl být klidně jiný, ale přesto ho tak ponecháváme, protože ho nejsme v současné situaci s to změnit. Reformistický konstruktivismus si již plně bere za svou i úroveň /b)/ – X takové, jaké je, je špatné, ale protože ho nemůžeme zcela odstranit, musíme se přinejmenším pokusit modifikovat alespoň některé jeho aspekty. Komplementární, ale ne totožný, je pak konstruktivismus demaskující, který (řeceno spolu s Mannheimem) poukazem na „mimoteoretickou funkci“ X obírá X o jeho „praktickou účinnost“. Konečně rebelantský a revoluční konstruktivismus explicitně zastává všechny tři úrovně a), b), c), přičemž zastánce konstruktivismu revolučního se aktivně snaží změnit svět vzhledem k X [Hacking 2006: 40–41].

Vzhledem ke klasifikaci podané Hackingem je dobře patrné, že sociální konstruktivismus sice často vystupuje jako jednoduté označení, ve skutečnosti však pod sebou shromažďuje nejméně tři ve svých cílech a prostředcích odlišné aktivity. Zatímco historický konstruktivismus je záležitostí sociální teorie ne zcela se lišící od teoretického rámce prosté historie či genealogie, další typy konstruktivismů přebírají charakteristiky kritických teorií, až nakonec přejdou do sociálně-konstruktivisticky poháněné politiky.

3.1.2 Konstruktivismy

Tak například v klasické *Sociální konstrukci reality* Bergera a Luckmanna není mnoho stop po ironických, reformistických, natož revolučních motivech. O co těmto dvěma badatelům jde, je historizace a socializace vědění „obyčejného člověka“, jímž si vytváří „realitu“, kterou považuje za samozřejmou [Berger, Luckmann 1999:11]. „Naše vnímání reality, naše cítění reality jako něčeho jiného, v celé bohatosti a rozmanitosti detailů, jako něčeho na nás nezávislého, není kantovsky *apriorní*, ani není výlučně produktem psychologického dozrávání. Je to výsledek procesů a aktivit, které by se podle nich [Bergera a Luckmanna] mohli výstižně označit jako sociální konstrukce“ [Hacking 2006:47].

Teoretické rozpracování těchto procesů a aktivit, z mikrosociologické perspektivy vytváření sociálního řádu v jednáních a individuálních interakcích aktérů, je pak těžištěm Bergerovy a Luckmannovy práce. Jedná se především o symbolickou interakci popisovanou konceptem typizací, o institucionalizaci, která se opírá o legitimizaci, je založena na habitualizaci a sedimentaci jednání a je popisována pod hlavičkou *společnost jako objektivní realita*, a o problematiku *společnosti jako subjektivní reality* internalizace a socializace [Berger, Luckmann 1999].

Tématem této práce nemůže být širší rozebírání Bergerovy a Luckmannovy sociologické klasiky, nicméně z pouhého výčtu základních pojmů lze snadno odvodit, že v ní nejde ani o obžalobu špatné, vykonstruované reality, ani o volání po jejím svržení a nahrazení. Na pořadu dne není nic zdaleka tak revolučního, spíše jde o uchopení klasických témat sociologie s důrazem na jejich interakční procesuální rovinu. Vždyť proces objektivace vede k těm již zažitým a v sociologické teorii důvěrně známým sociálním faktům či k odcizení. Stejně tak koncept institucionalizace vlastně „pouze“ nabízí možnost historizace jinak snad nejužívanějšího pojmu institucí. Na Hackingově škále tak tento přístup stěží překročí první úroveň historického konstruktivismu. Ano, naše vědění o našich každodenních realitách je vytvářeno, není navždy zaručeno nějakým transcendentním řádem. Berger s Luckmannem nabízejí sociální teorii, která popisuje procesy této konstrukce a kterou lze využít pro

empirickou historizaci jednotlivých fenoménů. Ani jedno z toho nelze popsat jako příliš šokující či příliš se vymezující vůči základnímu poslání klasické sociální vědy.

Jiným přístupem, který stojí za zběžnou úvahou, je Searleova *Konstrukce sociální reality* [Searle 1996]. Pro další výklad a vylíčení kontrastu s Latourovým přístupem je vhodné připomenout Searleovo rozlišení institucionálních a neinstitucionálních fakt, kterým se vypořádává s obranou realismu proti tušeným konstruktivistickým útokům. Neinstitucionální (tvrdá) fakta sice potřebují instituce k tomu, aby byla vyslovena (respektive v Searlově realistickém slovníku, aby byla vyslovena tvrzení o nich), ale jsou plně odlišitelná od tohoto vyslovení [Searle 1996: 2]. Tedy institucionální a neinstitucionální fakta jsou od sebe odlišitelná podle toho, zda by mohla existovat, kdyby neexistovaly lidské nebo jiné vnímající bytosti [Searle 1996:11]. Fakta institucionální, které jsou na existenci vnímajících bytostí závislá, pak vytvářejí konstruující se sociální realitu, která má lingvisticko-logický charakter vyjádřitelný jako:

„*X counts as Y in C*“ [Searle 2006: 44],

kde původnímu významu X je pomocí Y připisován nový status. Přitom Searle přiznává logickou prioritu tvrdým faktům nad fakty institucionálními, takže prvotní X musí být vždy na lidech nezávislá skutečnost [ibid.: 55]. Každé Y nižšího stupně může vystupovat jako X stupně vyššího [ibid.:80], tudíž na každém neinstitucionálním faktu vyrůstá konstrukce fakt institucionálních.

Searle ve své knize dále rozpracovává obecnou teorii institucionálních fakt, nicméně jak bylo řečeno výše, pro naše potřeby je důležitější přiblížit argumenty jeho obrany na nás nezávislé reality a teorie korespondence. Externí realismus Searle definuje jako existenci na reprezentacích nezávislých fakt, není to tedy epistémický předpoklad (neimplikuje žádnou teorii pravdy), ale spíše předpoklad ontologický – podmínka k dalším určitým tezím a hypotézám. A současně podmínka pro celou realitu sociálních konstrukcí, protože umožňuje existenci onoho původního nezávislého X [Searle 1996: 149-195].

Nezávislost fakt jako non-lingvistických entit v opozici k Lévi-Straussovi znamená, že „fakta nepotřebují tvrzení, aby existovala, ale tvrzení potřebují fakta, aby byla pravdivá“

[Sealre 1996: 218], tj. mírou pravdivosti tvrzení je jejich korespondence s non-lingvistickými fakty: „Tvrzení jsou pravdivá podle podmínek světa, které nejsou jejich součástí.“

Co o Searlově přístupu říci vzhledem k Hackingově klasifikaci konstruktivismu? Ani Searle rozhodně nepřekračuje hranice velmi umírněné analýzy vznikání sociální reality, právě naopak jeho pozici lze považovat až za defenzivní pokus vykázat konstruktivismus do patřičných mezích. Právě tato obrana externího realismu je důležitá, protože je příkladem explicitně formulované pozice, proti které se Latour ve svých spisech o konstruktivismu, vědě a ontologii vymezuje.

Za příklad konstruktivismů, v kterých je explicitně obsažena jak úroveň (negativního) hodnocení, tak úroveň snahy měnit (rekonstruovat) samotnou sociální realitu, je pojem genderu, pomocí něhož je původní – a dodnes tak často laicky chápáný – naturalizovaný biologicko-sociální koncept pohlaví rozdělen na složku biologickou (pohlavní) a sociálně konstruovanou (gender). Například žena se tedy ženou v jistém smyslu rodí (má jisté charakteristické fyziologické sexuální rysy) a v jiném smyslu stává (tyto charakteristické rysy dostávají své kulturní významy a vyplývají z nich jisté ne-nutné společenské závazky).

V centru zájmu jsou potom okolnosti, za kterých jsou typicky ženské a mužské role sociálně konstruovány a reprodukovány [Oakley 2000]. Především, ovšem ne exkluzivně, je přístup rozvíjen ve feministickém diskursu jako zkoumání vztahů konkrétních politických podmínek a sociální konstrukce ženství, speciálně jako zpochybnění vrozenosti pohlavních rolí [Mead 1935]. Pojetí genderu jako sociální konstrukce tudíž splňuje jak Hackingovu podmínku poukázání na ne-nutnost, ne-samozřejmost sociální reality, tak její hodnocení jako špatné, protože nerovné a pro jednu stranu systematicky nevýhodné, a konečně i v rámci feministických hnutí jako hnutí politicko-etických i podmínku snahy o radikální přeměnu, ať už s důrazem na ideu rovnosti, či specifické identity.

Konstruktivistická sociologie náboženství je v našem kontextu důležitá proto, že Latour ji explicitně používá ve svém výkladu nutnosti odvrhnout sociální konstruktivismus. Jak uvidíme níže, právě neúspěšná aplikace zdánlivě úspěšných postupů takové sociologie náboženství na vědecké fakty vede podle Latoura k nahlédnutí nutnosti jejich odvrhnutí.

Náboženství lze z konstruktivistického pohledu považovat za projev a výsledek kontinuálního kolektivního jednání určité společnosti, která je současně tímto náboženstvím

spoluvytvářena [Hamar 2008: 77]. I na tuto oblast lze tedy aplikovat bergerovsko-luckmannovskou triádu pojmů: „člověk svůj nábožensky interpretovaný svět vytváří nepřetržitě ve svém každodenním jednání“ [ibid.: 78] (externalizace). Skrz habitualizace vznikají omezující náboženské instituce, které nabývají své objektivní mimo jiné tím, „že jednání v souladu s nimi či navzdory nim má objektivní sociální konsekvence“ [ibid. 79]. V procesu internalizace si pak členové společnosti subjektivně osvojují objektivizované náboženství, které je časově předchází.

Zůstává důležitá otázka, zda sociálně konstruktivistický, či třeba jen obecně sociologický přístup vůči náboženství má nutně demystifikační až destruktivní charakter. Tedy do jaké míry předpokládá či popírá, že „tvrzení lidí o spiritualitě jsou pravdivá, nebo že spirituální oblast ve skutečnosti existuje“ [Fenn 2003: 336]. Přestože odpověď na tuto otázku, kterou lze rozdělit přinejmenším na přiznání či upření náboženství úrovně specifické a třeba i klíčové sociální funkcionality a popření či uznání specifické transcendentality, se podle přístupu jednotlivých badatelů liší, vypichuje Latour ve své kritice právě tento (podle Hackingova modelu) demystifikační moment.

Krátký výběr směrů a oblastí rozvíjejících se pod značkou sociálního konstruktivismu samozřejmě nemohl být vyčerpávající a byl pragmaticky omezen jednak na klasiky oboru, jednak na části, které nějakým způsobem poslouží dalšímu výkladu přístupu latourovského.

3.2 (Sociální) konstrukce vědeckých fakt

Než se vypořádáme se zařazením Latoura do takto ve zkratce vykresleného prostoru sociálního konstruktivismu a s vyložením jeho postojů k jednotlivým nastíněným tématům, uděláme to, co sám Latour rád doporučuje všem, kteří mají nějaký problém: zkusíme malou odbočku přes laboratoř [Latour 1987: 111–113]. Právě tam se totiž formulují základní Latourové konstruktivistické principy a po této odbočce budeme konečně moci rozhodnout, zdali je vhodné odvrhnout přívlastek „sociální“ a ponechat konstruktivismus stát sám o sobě. Současně budeme sledovat emergenci koncepce ne-lidského aktéra.

Jak již bylo řečeno, hlavní část Latourové vědecké dráhy začíná inspirativní a svoji dlouhodobostí a detailností průlomovou studií *Laboratory Life: Social Construction of*

Scientific Facts z roku 1979 [1986], kterou sepsal s anglickým sociologem Stevem Woolgarem. O sedm let později, v doslovu k druhému vydání, podává dvě důležité charakteristiky této práce. Ta první zní: „Například jsme nechtěli [Latour a Woolgar], aby příliš brzká prezentace *dramatis personae* v našem textu naznačovala, že by lidé měli být chápáni jako primární kategorie aktérů uvnitř laboratoře.“ [Latour, Woolgar 1986: 276]

Druhá charakteristika poté vysvětluje, proč o svém přístupu hovořili vždy jako o etnografickém či antropologickém a nespokojovali se s prací pod nálepkou sociologie vědeckého vědění.⁷ Je to proto, že „antropolog ani *nezná* povahu studované společnosti, ani *neví*, kde má vést hranice mezi technickou, sociální, vědeckou, přírodní atd. oblastí“ [Latour, Woolgar: 279 (kurziva originál)].

Domníváme se, že právě tyto dvě charakteristiky lze považovat za klíčové pro celé Latourové dílo, včetně jeho analýzy modernosti. Jeho program rozšíření pojmu aktérství mimo klasického lidského aktéra nadaného intencí či smyslem a překračování, respektive ignorování hranic sfér skutečnosti, které jinak slouží i za orientační hranice vědeckých oborů, se formuluje právě na území začínajících laboratorních studií. Pro pozdější pochopení toho, jak se tyto momenty projevují v pojetí Latourové již-ne-moderní společnosti, považujeme za prospěšné v této kapitole blíže přiblížit, v jakých kontextech byly původně formulovány.

Tvrzení o antropologické povaze studia vyplývá z předpokladu, že vstupujeme-li jako outsideri do laboratoře, nemůžeme přicházet již s apriorní představou toho, co je důležité a co je nedotknutelné. Sociologické zkoumání vědy bylo však často právě na takovémto rozlišení založeno. Mertonovská sociologie vědy si tak například zapovídá hovořit o obsahu vědy, ale soustředí se pouze na její sociální (institucionální, normativní) aspekty [viz např. Bucchi 2004]. Je tak v pravém slova smyslu opravdu sociologií *vědy*, nebo sociologií *vědců*, nikoli sociologií vědeckého vědění. Klasická epistemologie se na druhou stranu zabývá výjimečnými a distinktivními charakteristikami vědeckého myšlení a vědění a sociální faktory klade stranou, případně jim přičítá pouze rušivý vliv, který znemožňuje či deformuje pravdivé vědění [viz např. Fajkus 2005]. To jest: vědecká aktivita probíhá nerušeně a nejlépe, pokud jsou sociální faktory nepřítomny.

⁷ „Sociology of scientific knowledge“

3.2.1 *Princip symetrie*

Průlomová v tomto smyslu byla formulace takzvaného silného programu sociologie vědeckého vědění („strong programme in the sociology of scientific knowledge“) [Bloor 1991 (1976), Barnes 1974], který si explicitně bere za cíl uplatňovat sociologická vysvětlení jak pro nepravdivá, tak i pro pravdivá tvrzení. Formulací tohoto tzv. pravidla symetrie [Bloor 1991 (1976): 5] program vyžaduje, aby kulturní rámce a sociální aspekty byly používány jak pro vysvětlení omylů a iracionalit, tak i pro vysvětlení faktů. Vědění není sociální, ale sociální komponent je – mezi jinými – vždy přítomný a vždy pro vědění konstitutivní [Bloor 1991].

Latour je silným programem silně ovlivněn, nicméně mu vyčítá přílišné akcentování sociálních faktorů, respektive to, že „dává do závorek přírodu a celou váhu vysvětlení klade na pól společnosti“ [Latour 2003: 126].⁸ Spolu s Callonem [Callon 2006b (1986); Latour 1996b, Latour 2003: 126, Latour 2005:76] se tak posléze zasazuje o tzv. generalizovaný princip symetrie, který vyžaduje symetrický přístup, využívající jednoho společného slovníku pojmů používaného pro lidi i „ne-lidi“, bez ohledu na to, zda jsou považováni za součásti sféry přírody, či společnosti. Součinností lidí i ne-lidí je vysvětlována stabilizace vědeckých fakt, a je tak současně zapovězeno vysvětlovat jak společnost „externí realitou“ (protože ta je konstruována v laboratořích), tak „externí realitu“ společností (protože ta sama je spolukonstruována mobilizováním nových entit vznikajících v laboratořích) [Callon 2006b (1986): 167].⁹ Příroda i společnost tedy vystupují jako explananda, žádnému z nich není dána priorita explanans [Kneer 2008: 276]. Aplikováním tohoto principu na zkoumání vědy se autoři pokoušejí o odstranění dominance jak kognitivních, tak sociálních faktorů a o otevření možností přistoupit k celému poli vědeckého vědění, se všemi účastníky procesů jeho vytváření, v jednom textu, v jednom přístupu. Takovéto metodologické stanovisko je podpořeno pozorováním, že sami vědci používají rozlišení intelektuálního a sociálního jako pohyblivého zdroje, podle kterého hodnotí vlastní i cizí snažení, a že současně vstupují do

⁸ Proti takovéto interpretaci se nicméně Bloor ohrazuje [viz debata Bloor 1999, Latour 1999, Bloor 1999b].

⁹ Symetrie v tomto smyslu znamená spíše bezpředsudečnost týkající se diametrálně odlišných kvalit entit pocházejících ze „společnosti“ či „přírody“ než pokus o jakési zrovnoprávnění či rovnost. V pozdějším období [Latour 2005: 76], ve shodě s pojetím modernity, se Latour snaží zbavit geometrických konotací zmínky o symetrii v tom smyslu, že spíše než o symetrický přístup k přírodě i společnosti se jedná o opuštění obou těchto kategorií, to jest: nejde *ani* o přírodu, *ani* o společnost. K tomu více v kapitole 5.

spojenectví s lidmi i skupinami, látkami i instrumenty, které jsou všechny klíčové pro zdar jejich úsilí [Latour, Woolgar 1986: 22, 27]. Podobně i rozlišení mezi faktem a arte-faktem¹⁰ představuje pohybující se zdroj aktivity vědců a jeho stabilizace je touženým cílem a důsledkem, který ovšem je nutné vysvětlit, nikoli použít jako příčinu [Latour 1987].

Text respektující pravidlo generalizované symetrie potom není svázán respektem k oborovým hranicím, může volně překračovat a svazovat tzv. technické, sociální, psychologické atd. faktory a současně považuje za důležitou a pro vědecké vědění konstitutivní aktivitu všech zúčastněných nejen lidských aktérů-vědců (viz níže). Chápe-li Latour laboratoř především jako továrnu na texty odolné proti napadení (jako zásadní zdroje ke konstrukci substancí-fakt [Latour, Woolga 1986: 50], potažmo ke konstrukci reality [ibid.: 247-258]), táže se po charakteru všech mobilizovaných entit, jež vstupují do sérií transformací, které odolnosti těchto textů napomáhají, bez ohledu na jejich sféru původu a automaticky přidělované vlastnosti, které z této sféry vyplývají.

3.2.2 Laboratoř a vznik substance

Jako zásadní účastníci konstrukce nových fakt jsou Latourem představovány materiální elementy laboratoře. Ty představují výsledky procesů materializace a reifikace stabilizovaných výsledků různých sousedních disciplín [Latour, Woolgar 1986: 63,64, 238]. Pohledem z opačné strany to znamená, že poté co se tvrzení stabilizuje, „je reifikováno a stává se částí tiché dovednosti nebo materiálního vybavení jiné laboratoře.“ [ibid.: 238] V tomto smyslu lze hovořit i o jistém kumulativním [Kuhn 1997] charakteru laboratorního vědění, jelikož stlačením tlačítka na nějakém přístroji laboratoře se mohou mobilizovat dříve stabilizované poznatky jiných laboratoří a disciplin.

Základní funkcí a pro vytváření fakt konstitutivní schopností těchto přístrojů je transformace látky do vizuálního (ať už grafického, nebo písemného) zobrazení. Latour takovéto přístroje nazývá „zařízení inskripce“¹¹ a definuje ho jako „jakýkoliv článek

¹⁰ V textu rozlišujeme *arte-fakty*, jako tvrzení, která nedosáhla stability faktů, a *artefakty* jako technologické stroje, zařízení a podobně.

¹¹ Pojem inskripce je převzat od Derridy [1977]. Všeobecněji více o inskripcích viz [Latour 2006e (1986)]

přístrojové vybavy nebo určitou konfiguraci takových článků, které dokážou transformovat materiální látku do čísel či grafů, jež jsou přímo použitelné (...)" [Latour, Woolgar 1986: 51].

Právě v diferencích ve výstupech těchto inskripčních zařízení vznikají základy ke konstrukci nové substance. Zde také nacházíme počátky Latourova pojetí ne-lidského aktéra založené na minimalistické koncepci jednání. Diference mezi očekávaným či kontrolním a novým výstupem značí existenci nové substance, která je ovšem prozatím definována právě jen skrz onu diferenci [Latour, Woolgar 1986: 59]. Tato nová substance je tedy prozatím totožná s tím, co činí (diferenci na výstupu inskripčního přístroje) – její identita je totožná s jejími *performancemi*. Identita je rozšiřována podrobováním látky dalším zkouškám, tj. zajišťováním dalších performancí, skrze něž je postupně možné usuzovat na její *kompetence* [Latour 1987: 103-145].

Latour upozorňuje na nepravděpodobnost a nákladnost vzniku takovéto nové substance. Pravděpodobnější je, že původní diference zanikne v šumu pozadí, bude eliminována z řádu faktů, tj. že se nepodaří na agonistickém poli¹² a skrze vyjednávání a mobilizaci dalších heterogenních zdrojů vykreslit alternativy jako méně pravděpodobné a učinit disent příliš nákladným. Klíčovou roli, jakou v tom hrají materiální zařízení, shrnuje Latour takto: „Umělá realita, kterou účastníci popisují ve smyslu objektivních entit, byla ve skutečnosti konstruována za pomoci zařízení inskripce“ [Latour, Woolgar 1986: 64].

3.2.3 Konstrukce fakt/konstrukce reality

Latour s Woolgarem se tedy na rozdíl od Searla zasazují za názor, že fakta, potažmo realita, jsou konstruované či sociálně konstruované. Pokud používají pojem sociální konstrukce, brání se tomu, aby chápali přívlastek *sociální* jako odkaz k ideologiím, k makroinstitucionálním faktorům [Latour, Woolgar 1986: 152], či jako prostředek k podkopávání platnosti fakt [ibid.: 127]. Sociální pro ně znamená spíše poukaz na nutné spojení¹³ mnoha heterogenních faktorů a mikroprocesů vyjednávání, které nahradí epistemologické vysvětlení vzniku fakt například skrz logický charakter vědeckého uvažování. Kromě výše zdůrazněných materiálních zařízení

¹² Agonistickým polem nazývá Latour prostor, v kterém se vede spor o faktualnost nebo arte-faktualnost tvrzení.

¹³ Ponechme si ve vědomí tento důraz na spojení-asociace, který bude později (v kapitole 4.2.4) transformován v pojetí jednání jako vlastnosti asociovaných entit a (v kapitole 4.4.2) v koncept sítě-aktéra.

pak široce analyzují procesy „praktik interpretace“, hodnocení, vyjednávání a mobilizace zdrojů v průběhu konverzací [Latour, Woolgar 1986: 151-174]. U nich zdůrazňují jednak nesnáz s identifikací čistě deskriptivní, technické či teoretické sféry diskuzí, které přebíjí spíše spletenost mnoha typů zájmů a smyslů [ibid.: 166], jednak neustále probíhající sociologické a psychologické interpretace samotných vědců. Vědci v diskusích v laboratoři „vytvářejí komplexní sociologii a psychologii vědy“ [ibid.: 164].

Fakt či substance se stanou stabilizovanými,¹⁴ pro nyní nezpochybnitelnými tehdy, pokud se je podaří svázat s dřívějšími texty (Latour popisuje rozličné strategie citací [Latour 1987: 21-62]), s již stabilizovanými fakty, a s vizuálními výstupy z instrumentů (inscripcemi) tak pevně, že vydrží zkoušky síly, které se je snaží svrhnout zpět do řádu arte-faktů. Realita je tedy to, co odolá, co vydrží kontroverze.¹⁵ Až pokud dojde k této vzácné a nákladné situaci, dochází k podivné metamorfóze [Latour, Woolgar 1986: 146] či ontologické změně [ibid.: 178]. Dříve lokální, heterogenní a materiální sada okolností (v které jsou sociální faktory plně viditelné) podílející se na konstrukci fakt se náhle promění v tvrzení o externí realitě. „Původně se vědci zabývali tvrzeními. V bodě stabilizace se zdá, že jsou jak objekty, tak tvrzení o těchto objektech.“ [ibid.: 176-177] A pak se „objekty stanou důvodem, proč bylo tvrzení formulováno“ [ibid.: 177].¹⁶ Interpretujeme-li tyto postoje, není možné vidět Latoura ani jako idealistu, protože důležitou roli hrají zařízení inskripce registrující činnost látek, ani jako externího realistu, protože příroda, realita, objekty řádu (entity, fakta) jsou vždy až důsledkem konstrukce. V otázce řádu a ne-řádu se tedy Latour kloní k prvotnímu ne-řádu („vnějšek“ je plný potenciálních neuspořádaných odpovědí na naše otázky, plný potenciálních „*performancí*“), ze kterého je možné nákladnými procesy konstrukce vytvářet části řádu (fakta, zákony) [ibid.: 236-257].

Skutečnost, že fakta a realita jsou důsledky konstrukce, neznamená ani pokus o jejich zpochybnění či umenšení jejich významu, ani útok sociologie proti přírodním vědám [Latour, Woolgar 1986: 31, 127]. Sociolog vědy nemůže být papežštější než papež. Sami vědci

¹⁴ V pozdější práci [Latour 1987] pro takovéto stabilizované tvrzení, ale i objekt či stroj, používá pojmu „černá skříňka“; označuje tak spolehlivého prostředníka, který pokud jde vše podle plánu, zůstává neproblematizovaný.

¹⁵ Yearley si všimá jistě tautologičnosti takového pojetí. Fakt je stabilizován, vydrží-li jeho spojení. „Jediný důkaz síly spojenectví je, že zvítězila“, potom ale „co znamená síla těchto spojení“? [Yearley 2005:64].

¹⁶ „Je to pramalý zázrak, že se tvrzení zdají shodovat s externími entitami tak přesně. Není divu: jsou jedno a totéž.“ [Latour, Woolgar 1986 (1979): 177].

přecházejí z pozice relativistů v době, kdy stabilizace faktů ještě neproběhla, do pozic realistů, poté co fakta byla stabilizována a dissent utichl nebo se stal příliš nákladným. Pokud kontroverze mezi vědci utichly, pak hovoří příroda a fakta jsou fakta. Sociologie nemůže zpochybňovat evidenci, pokud to nikdo ve vědě nedělá. To považuje Latour za hlavní problém dosavadního zkoumání vědy. Buďto zůstávalo na pozicích realismu i v případech, kdy boje o přírodu stále ještě vřely, nebo pokračovalo v relativismu i u již usazených případů [Latour 1987: 103-145]. Konstruované tedy plynule přechází v reálné. Reálná příroda je důsledek relativní k praxi laboratoří. Stane se konečným rozhodčím, ale až poté, co je všechna práce již udělána [ibid.: 258-259].

Poukaz na konstruovaný původ neumenšuje kvalitu reálné konstrukce, pouze nám pomáhá zjistit, jak byla vytvořena. Problémem je dominance epistemologického diskursu stabilizovaných fakt [Latour, Woolgar 1986: 129], který se často spokojuje s poukazem na logiku, teorie, ideje, vědeckou racionalitu či objevy, a dává tak zapomenout na všechny prostřednické kroky, a který současně ztěžuje možnost srozumitelně hovořit o konstrukci vědeckých fakt. Pro snadnější pochopení si lze vypomoci rozlišením na laboratorní konstrukci faktů, kterým lze selským rozumem snadno přisoudit jejich retrospektivní působení (např. gravitace, zákony termodynamiky, atd.), a laboratorní konstrukcí zcela nových substancí, či technologií (např. umělých hmot). U těch druhých lze snadněji přijmout představu, že okolnosti jejich konstrukce jsou součástí sítě konstitutivní pro samotnou jejich existenci. Nicméně je nutné si uvědomit, že pro Latoura je takové rozlišení na „objevy“ a „vynálezy“ neadekvátní a že u obou jsou pro něho procesy a podmínky konstrukce stejně relevantní.

Shrneme-li Latourův raný konstruktivismus do jednoduchých bodů, zjistíme, že jeho aktéry nejsou jednotlivci, ale kolektivy, nebo lépe řečeno celé sociálně materiální konfigurace laboratoří, protože odkazování na „individuální nápady a myšlenkové procesy vyplývá z určité formy zjednodušení celého souboru materiálních a kolektivních podmínek“ [Latour, Woolgar 1986: 171]. Konstruuje se za pomoci heterogenní řady zdrojů (materiální, finanční, sociální, komunikační...). Konstruuji se fakta („tvrdá fakta jsou plně pochopitelná v pojmech jejich sociální konstrukce“ [ibid.: 107]), potažmo realita („skupina výroků, jejichž modifikace je považována za příliš nákladnou, je považována za realitu“ [ibid.: 243]).

3.3 Latour kontra sociální konstruktivismus

Tvrdí-li Petrusek, že sociální konstruktivismus se stal legitimní „součástí dějinné kontinuity oboru“ [Petrusek 2008: 1055] sociální vědy, dodává současně varování před přílišným oslněním tímto přístupem, které podle něho neodpovídá jeho významu v sociologickém světě a může se projevit až sociologickou slepotou.

Latour se vůči tomuto nebezpečí vymezuje radikálně: „Co je špatného na konstruktivismu? Úplně vše.“ [Latour 2003b]. Nicméně tímto vyjádřením se nesnaží jako Petrusek vykázat konstruktivismus ani do sféry banální samozřejmosti, ani do marginálnosti. Soustředěnou kritikou konstruktivistické tradice chce naopak dosáhnout záchrany příslibů konstruktivismu jako jediné obrany před fundamentalismem, definovaným jako „tendence popírat konstruovaný a zprostředkovaný charakter entit, jejichž veřejná existence nicméně musí být diskutována“ [ibid., též Latour 2004b].

Můžeme tedy rozdělit konotace sociálních konstruktivismů na ty, kterým se Latour pokouší ze všech sil vyhnout, a na ty, které se naopak snaží ze všech sil zachovat. Nejúzkostlivěji se přitom snaží vyhnout interpretaci slůvka sociální¹⁷ v tom smyslu, že je studovaný svébytný fenomén vysvětlován odkazem na nějakou jinou „sociální“ doménu, že je tvořen z jakéhosi sociálního materiálu, a to natolik, že je ochoten se zcela tohoto slova vzdát. Přístup, který by toto činil, a na mušce má Latour v tomto případě onu výše zmíněnou sociologii náboženství, postuluje existenci jakési specifické sociální domény, jejíž odhalení sociálními vědci je nutné k pochopení daného fenoménu [Latour 2005:4], nebo přímo „nahrazuje studovaný objekt podstatou utvořenou ze sociálních vztahů; tvrdí, že tato substitute je nesnesitelná pro sociální aktéry, kteří musí žít v iluzi, že zde existuje něco »jiného« než sociálně; a považuje námitky aktérů vůči jejím sociálním explanacím za nejlepší důkaz, že tyto explanace jsou správné“ [ibid.: 9]. Příslib, že můžeme vysvětlit fenomén poukazem na sociální doménu, z níž je vytvořen, naráží podle Latoura na nepřekonatelné překážky právě v oblasti sociologie vědy, kam sebevědomí konstruktivističtí sociologové, inspirováni sociologickou dekonstrukcí náboženství, vstupovali s nadějí na sociální vysvětlení

¹⁷ Jak později poukážeme, není možné vyhnout se námitce, že Latour přehnaně devaluje svoji opozici, aby kontrastem s ní vydobyl pozici pro svoje koncepty.

vědeckých fakt, ovšem narazili na síly, které se sociální redukci úspěšně vyhýbají. Pro Latoura poučení z této lekce znamená opustit zcela program sociální explanace (o tom více viz kapitola 4.4).

Co chce Latour na druhou stranu bezpodmínečně zachovat, je představa konstruktivismu jako kolektivní aktivity vyžadující komplexní souhru mnoha účastníků, kteří, jak bylo popsáno v minulé podkapitole, v žádném případě nejsou omezeni na účastníky lidské. Tedy představa konstrukce jako procesu asociování-spojování heterogenních elementů. Místo toho, aby nahrazoval zkoumaný fenomén něčím jiným, sociálním, zdůrazňuje tedy proces vytváření. Konstrukce zde získává svůj význam „kolektivního procesu, který ústí v pevné konstrukty skrz mobilizaci heterogenních dovedností, ingrediencí a koordinace“ [Latour 2003b]. Proto metafory, které bývají často s konstruktivismem spojovány, jako demaskování, slabost, falešnost, musí být nahrazeny metaforami adekvátnějšími – metaforami „stavby, stavbařů, dělníků, architektů, zedníků, jeřábů a betonu nalévaného do forem držených lešeními“ [Latour 2003b] Sociální věda má stále co říci, ale nikoli ve smyslu substituce zkoumaného za svoje kategorie, nýbrž spíše ve smyslu deskripce heterogenního spojování.

Podobně jako Searle a Berger klade si Latourův konstruktivismus jistý univerzalistický nárok. Sice začíná v oblastech zkoumání vědy, ale v důsledcích je rozpracováván do podoby obecné sociální teorie (nyní pod hlavičkou ANT). Jak uvidíme v následující kapitole, lze jeho přístup částečně interpretovat jako rozšíření bergerovsko-luckamnovského pojmu institucionalizace na artefakty. Na rozdíl od Searlovy snahy vyjmout externí realitu ze sféry konstrukce vystupují pro Latoura realismus a konstruktivismus vždy v jednotě, nepřijímá štěpení na fakt a výrok o faktu, které, jak jsme popsali výše, považuje vždy až za důsledek konstrukce. Zkrátka, něco je reálné, protože je konstruované.¹⁸

¹⁸ Můžeme rozšířit výše uvedenou metaforu stavby – dům je reálný, protože je konstruovaný.

3.4 Věda, technologie a ne-lidský aktér

Tím, že jsme se soustředili především na tematiku konstruktivismu, vypadly zatím z našeho zorného úhlu některé oblasti vědy, kterým Latour také věnuje svoji pozornost a které jsou současně více či méně relevantní pro naše další zkoumání pojetí modernosti. Především ve své práci *Science in Action* [1987] se pečlivě věnuje i vnějšímu kontextu laboratoře a to důležitosti zdrojů (existuje přímé spojení mezi velikostí vnějších zdrojů a množstvím práce, kterou je možné udělat uvnitř [1987: 145-176]), výjimečnosti, respektive nevýjimečnosti západní vědecké racionality (rozdíly mezi věděními nejsou ve formě, nýbrž ve velikosti sítí – množstvích a síle asociací [ibid.: 179-213].),¹⁹ či otázce fungování poznatků vědy mimo laboratoře (poznatky fungují jenom v podpůrných sítích rozšiřujících podmínky laboratoře [ibid.: 215-257]).

Nicméně než opustíme oblast studia vědy, je zapotřebí konkrétněji zmínit ještě její příspěvek ke vzniku pojmu ne-lidského aktéra. Především v pojetí vznikající substance lze vidět kořeny Latourova minimalistického pojetí aktérství, které umožňuje rozšířit pojem jednání i na ne-lidské entity. Vznik a definice nové entity v laboratoři skrz zobrazenou diferencii na inskripčním přístroji a její nabývání na identitě pomocí zkoušek a odpovědí (performancí) na ně, podle kterých se usuzuje na její kompetence, odpovídá pozdější minimální definici, že „o aktérech lze říct pouze to, že jednají“ [Latour 2004: 257], to jest něco činí odlišným, nejsou odmyslitelní. „Jako aktéry označuje [Latour] všechny jednotky, kteří pozměňují, zasahují do světa“ [Kneer 2008: 277]. Ačkoli v původním textu *Laboratory Life* hovoří Latour v tomto smyslu o „substancích“, či „objektech“, v pozdějším období se vyjadřuje o entitách vznikajících v laboratořích jasně jako o aktérech. Např.: „Klíčové je definovat aktéra skrz jeho jednání, když je podroben pokusům v laboratoři – skrz svoje performance.“ [Latour 2002 (1999) : 372]

Později (v kapitolách 4.3.1 a 4.4.2) rozšíříme naše chápání aktéra jako aktéra-sítě. Předtím se však ještě zmíníme o pojmovém rozlišení aktéra a aktanta, které Latour přebírá ze sémiotiky, používá je však dosti nekonsistentně. V ranějších dílech je často používá jako synonyma, někdy aktant vystupuje jako širší termín zahrnující i jednání ne-lidí oproti pojmu aktéra, který je především v angličtině často omezován na jednání lidské. V některých

¹⁹ K tématu se ještě širěji vrátíme v pojednávání modernosti v kapitole 5.4.

pozdějších pracích chápe aktéra jako aktanta s figurací, tj. jeden aktant může mít více figurací (např. „Spojené státy chtějí vystoupit z OSN“ a „Bush Junior chce vystoupit z OSN“ mohou být chápány jako dvě odlišné figurace stejného aktanta [Latour 2005: 54]); též viz [Martin 2006, Greimas 1982, Schulz-Schaeffer 2008: 110]). V této práci se však dále, pokud nebude rozlišeno jinak, spokojíme s rozlišením lidských a ne-lidských aktérů.

Než se vydáme po stopách dalších osudů ne-lidských aktérů v sociální teorii a teorii modernosti, je vhodné osvětlit ještě terminologické nesnáze s tímto pojmem. V anglických originálech používá Latour přívlastku „nonhuman“. Překládat tento termín jako ne-lidské jsme se rozhodli jednak proto, že se tím díky spojovníku vyhneme českým konotacím nelidského jako něčeho necitelného, krutého, jednak proto, že je analogický k německému překladu „nicht-menschlich“; konečně tak následujeme i jediný překlad do češtiny od Z. Konopáska operující s tímto pojmem [Latour 2002b]. Možný alternativní překlad *mimolidský* je spíše spojován s environmentálním diskursem nebo diskursem ochrany zvířat (ve smyslu mimolidských zvířat).

Diference lidí a ne-lidí má být prostředek, jak obejít dichotomii subjektu/objektu, příliš spjatou s epistemologickými i politickými koncepcemi k Latouroví nekompatibilními [Latour 2002 (1999): 378, viz též kapitoly 5.2 a 6]. Otázkou však zůstává, proč hovořit v kontextu společenských věd o entitách „přírodní reality“ a produktech techniky (které Latour popisuje stejnými termíny jako produkty vědy,²⁰ více viz níže, dále [Latour 1987: 103-144]), byť (sociálně) konstruovaných, jako o aktérech? Tuto otázku nelze zodpovědět pouhým poukazem na Latourovu terminologickou výstřednost. Zásadní vlastností produktů vědy a techniky – ne-lidských aktérů – je, že jsou nejen konstruované, ale současně působí jako „socio-tvorné“ síly, respektive mají schopnost po svém vzniku transformovat společenské vztahy – „když nový vědecký fakt vstoupí do světa, nejenom je proměněna příroda, ale i společnost a sociální aktéři“ [Høstaker 2005: 6].

²⁰ V případě vznikání nových technologií se Latour staví především proti tzv. zájmovým teoriím („interest theory“), které vznik a tvar nové technologie vysvětlují pomocí stabilních zájmů sociálních skupin. I zde je však nutno použít principu generalizované symetrie: stabilizované zájmy a skupiny jsou teprve spoludůsledkem vznikání nových technologií a nemohou tak mít prioritu v jeho vysvětlení. Pomocí sérií translací (viz kapitola 4.1), jejichž různé strategie Latour popisuje, jsou k sobě připoutávání lidí i nelidští aktéři a s jejich pomocí je současně transformována technologie do trvalého celku a současně měněny a vytvářeny skupiny a zájmy lidí. Důležité je, že příběh měnících se lidí a ne-lidí je naprosto provázaný. Neexistuje separovaná společnost a technologie [Latour 1987: 103-144].

Různé mikro-příklady takového působení techniky budou pojednány v následující kapitole, nicméně za zmínku stojí i monografie o mikrobech, pocházející z Latourova prvního „vědeckého“ období. Mikroby jsou pojednávány současně jako produkty vědy i jako ne-lidští aktéři s komplexními a rozsáhlými společenskými důsledky [Latour 1993b (1984)]. Konstrukcí mikroba jako aktéra ve společnosti se totiž mění celé pole společenských vztahů. Latour shrnuje reakci do věty „Je nás více, než jsme se domnívali“ [ibid.: 35]. Jelikož najednou vidíme všude zasahující a jednající mikroby, nemůže společnost být už jen o vztazích člověka s člověkem. Jednající mikrob a jeho prostřednictvím i celý obor mikrobiologie²¹ je najednou součástí široké škály vztahů od „národních zájmů“ vlády o zdravou a blahobyt produkující populaci přes matčin vztah k dítěti zprostředkovaný čistotou jejího prsu až po každodenní rituál miliard lidí po celém světě – mytí si rukou. Koneckonců i celou první světovou válku vystavující vojáky dlouhodobým pobytům v „blátivých a zakryšených zákopech“ [Latour 1993b.: 112] považuje Latour za „triumf“ moderní hygieny, který by nikdy nebyl možný bez konstrukce mikroba jako aktéra. „Tato válka byla první, v které šlo zabít nemobilní masy, protože doposud v historii mikroby tuto práci odvedly vždy lépe.“ [ibid.] Celý společenský rámec přelomu 19. a 20. století byl tedy „redefinován, aby udělal místo pro mikroby“ [ibid.:103-104 (kurziva originál)]. „Pasteurova“²² konstrukce mikroba jako aktéra tedy simultánně proměnila jak „přírodu“ – z přírody bez mikrobů do přírody s mikroby – i „společnost“ – ze společnosti bez mikrobů do společnosti s mikroby [ibid.: 38].

Byly tyto mikroby již před Pasteurem? V jistém smyslu ano, protože retrospektivně k nim dokážeme přiřadit jejich oběti, ale v jiném důležitém smyslu ne, protože ještě nebyly zkonstruovány jako aktéři se stabilizovanými identitami. Minimálně lze říci, že mikroby vstoupily do jiného módu existence [Latour 2007b: 24]. Nechceme příliš zabředávat do tajů Latourovy ontologie, ale pro něj samy objekty mají historii závislou na vědění o nich. Aktivity vědění jsou „de-epistemologizovány a re-ontologizovány“ a „chápány jako vektor

²¹ „Kdekoliv se mikrob vyskytne, tam musí být autorizovaný aktér, aby ho odstranil“ [1993b: 58].

²² Latour rozlišuje Pasteura jako historickou osobu a „Pasteura“ jako zpětnou konstrukci, které byly přiděleny všechny zásluhy. Primárním mechanismem nazývá proces konstrukce fakt, sekundárním mechanismem pak proces bojů o zásluhy, konstrukci vynálezce, objevitele... [1993b: 42].

transformace, a ne jako pohybující se komplex mířící na něco, co zůstává nehybné a »nemá« žádnou historii« [ibid.: 6]. Vědění je přidáváno ke světu, který mění [ibid.: 27].²³

Pro přiblížení lze příklady změny společenského rámce vztáhnout i k tematice Latourem krátce obývané Guillemanovy laboratoře, jejíž hlavní činnost představovalo, jak bylo řečeno, studium hormonů. Lze najít případy, kdy laboratorní konstrukce hormonů modifikovala mezilidské vztahy tím, že do nich přidala nového aktéra? Bezpochyby ano. Pojem hormonů, jehož vznik se datuje na začátek dvacátého století a který byl po celé toto století upřesňován a konkretizován, nevstupuje jen do laických interpretací jednání („s někým šijí hormony“, „to jsou jenom hormony“, „někdo má hodně testosteronu“) ale i do lékařských, psychologických a psychiatrických pojetí jednání, které mohou mít vliv na osudy lidí, a to nejen například sexuálních deviantů, pro něž hormony jako aktéři představují faktory rozhodující o jejich svobodě, internaci, či kastraci.

²³ Z Latourových filosofičtějších prací o vědě je nutné zmínit především jeho představu cirkulující reference, představenou na pedologickém výzkumu brazilského pralesa, nahrazující problém korespondence znaků a světa soustavou stopovatelných transformací. Mezi smysluplnými symboly a materiálními předměty tedy není podle Latoura žádný podstatný ontologický předěl, viz [Latour 2002 (1999): především 36-95, Kneer 2008: 286-295]

4. „Ne-sociologie“

Poté co jsme si ukázali, jakým způsobem při zkoumání laboratoře vzniká Latourův klíčový pojem ne-lidského aktéra, pojednáme v této kapitole o několika Latourových studiích, které tento pojem uvádějí různými způsoby k životu v kontextu sociální teorie neomezené původním laboratorním prostředím. Zatímco cílem laboratorních studií bylo popsat vznikání fakt, objektů, technologií jako nákladných a heterogenních procesů konstrukce, je v této fázi Latourové práce důležité především analyzovat i důsledky a interakce takových objektů v prostoru vně laboratoří, popsat „sociální život“ vědeckých a technických artefaktů. Tyto rozličné přístupy rozpracovávají většinou kolem výrazných ilustračních příkladů poté ústí do formulace tzv. teorie sítí-aktérů, pod kteroužto hlavičkou Latour rozvíjí svá stanoviska dodnes. V centru pozornosti bude v této kapitole také otázka konsistence těchto přístupů, která rozhodně není samozřejmá a která byla některými autory zpochybňována [např. Schulz-Schaeffer 2008, Lindemann 2008].

4.1 Pojem translace

Než se však vydáme po stopách „sociálního života“ technologií a budování obecné sociální teorie, považujeme za vhodné alespoň ve stručnosti představit často exponovaný pojem translace – překladu, jehož včasné pochopení nám usnadní další orientaci.

Pojem translace, který se z díla Michela Serrese [1974] do diskursu teorie sítí aktérů dostává prostřednictvím Michella Callona [2006 (1980)], charakterizuje budování sítě, vytváření spojení mezi aktéry. Poukazuje na práci, kterou jednotliví aktéři vzájemně proměňují a kterou posunují svoje různorodé a protikladné zájmy [Latour 2002]. Budeme-li se zabývat budováním aktérů jako sítí, vytvářením spojení a pokusům o jejich stabilizaci, nezakládají se podle Latoura ani na rozlišení obsahu a kontextu, ani na přidávání jednotlivých elementů s pevnou identitou, nýbrž na procesu translace, „v jehož průběhu jsou vyjednávány a vymezovány identity aktérů, možnosti interakce a prostoru jednání“ [Callon 2006c (1986): 146]. Jde tedy o vytváření nového spojení, které dříve neexistovalo a které do jisté míry spojované elementy nebo aktéry modifikuje [Latour 2006b (1994)]. V tomto procesu **může** dojít k ustavení stavu dominance, **může** dojít k tomu, že jeden aktér bude hovořit za ostatní, bude definovat jejich pozice [Callon 2006b (1986): 169-170].

I samo jednání je chápáno jako jednání sítě aktérů (viz kapitoly 4.3.1 a 4.4.2), není tedy nikdy možné bez zprostředkování pomocí jiných aktérů; ti ovšem nevystupují jako pouzí přenašeči vůle, nýbrž toto jednání transformují – překládají (viz rozlišení mezičlánků a zprostředkovatelů v kapitole 4.4.1)

4.2 Technologie/Sociologie

4.2.1 Brano zavírá samo

První Latourův přístup, kterým se budeme zabývat, byl poprvé prezentován pod pseudonymem Jim Johnson²⁴ v *Social Problems 1988* v článku s názvem *Mixing humans and Nonhumans Together: The Sociology of a Door-Closer* (Směšování lidí a ne-lidí: sociologie zavírače dveří) [Latour (Johnson) 2006 (1988)]. V tomto článku se na zdánlivě banálním

²⁴ Identitu autora poté ironicky dekonstruuje v průběhu textu.

příkladu – problému, jak udržet dveře zavřené – autor pokouší osvětlit pozici, jakou ne-lidští aktéři – v tomto případě kus jednoduché technologie – zaujmají v naší společnosti.

Věren svému postulátu symetrie popisuje Latour technologii automatického zavíradla dveří – „brana“²⁵ – jako substituce lidského či „symbolického“ jednání, které by bylo potřebné k splnění dotyčného úkolu. Úloha zavírat dveře, a zabránit tak vzniku průvanu a úniku tepla z budovy, může být delegována na lidského aktéra – dveřníka, portýra – či na znak odvolávající se na konformitu a poslušnost průchozích (např. ceduli „prosíme zavírejte dveře“). Nicméně obě možnosti s sebou přinášejí zásadní problémy. První může být drahá, náchylná k nemoci či neposlušnosti; druhá se může projevit vůči ignorantským návštěvníkům jako příliš slabá. Důležité je, že faktem, že se tuto úlohu rozhodneme delegovat na technologii, podle Latoura nepřekračujeme předěly mezi společností, jazykem a technologií, ale zůstáváme stále na stejném herním poli. „»Čistě« technický artefakt je vysoce morální a vysoce sociální aktér“ [Latour 2006: 237].

Technologické artefakty lze podle Latoura popsat jako v trojím smyslu antropomorfní.²⁶ byly lidmi vytvořeny, nahrazují lidské jednání (jsou na ně delegovány lidské úkony, substituují lidské aktéry) a tvarují lidské jednání [ibid.: 246]. Není třeba příliš mnoha fantazie, aby se takto charakterizované artefakty přirovnaly k bergerovsko-luckmannovským institucím, o kterých byla řeč v druhé kapitole. Technologické artefakty podobně jako instituce nabývají v procesech konstrukce objektivní povahy (externalizace, objektivace), jsou produktem lidského jednání, obklopují ho a formátují (internalizace) [Latour 1998: 64-71]. „Objekty jsou stabilizovány (ve svém vývoji, vznikání, konstrukci, používání) a slouží, jsou-li dohotoveny a stabilizovány, jako instituce stabilizace sociální“ [Roßler 2008: 87]. Latour se v tomto kontextu nehrozí nebezpečí odcizení, protože, jak uvidíme v kapitole X, právě v tomto vztahu vzrůstajícího provázání lidského a ne-lidského vidí podstatu lidství.

Sám Latour někdy používá i jiný pojem, jinak v sociologii rezervovaný pro lidská sociální jednání, a to pojem rolových očekávání [Latour 2006: 252, 255]; technologie očekává určité jednání nutné k uspokojivému průběhu interakce (například ono brano očekává od lidí schopnost vyvinout určitou sílu nutnou pro překonání odporu; bankomat očekává lidi určité

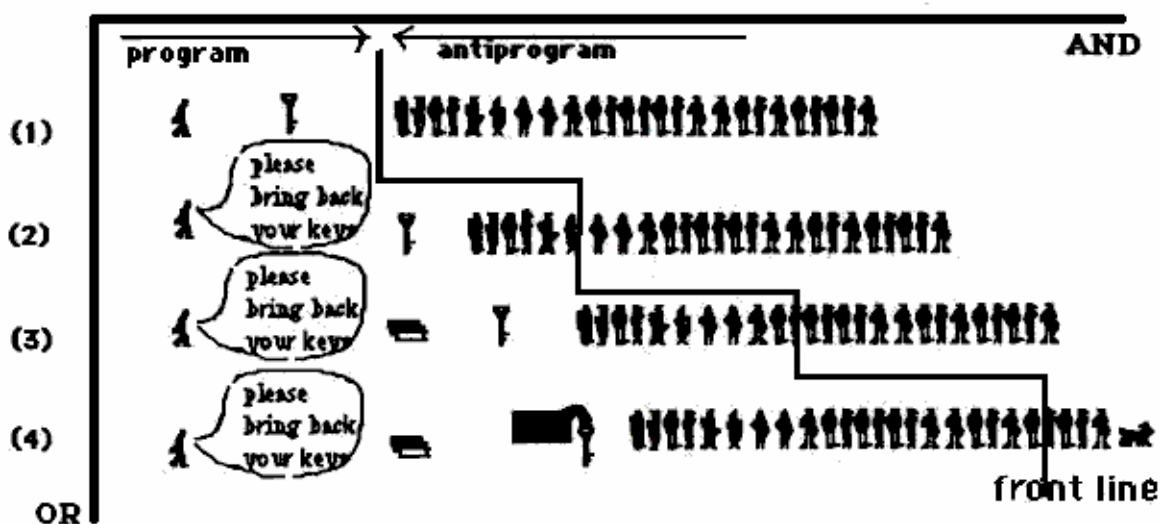
²⁵ U nás se vžil obecný pojem brano podle značky výrobce, podobně ve francouzštině „groom“ podle „Fermetures GROOM“.

²⁶ Tj. „má lidský tvar, nebo lidi tvaruje“ [Latour 2006 (1988): 246]

výšky, schopné jisté symbolické komunikace, schopné zapamatovat si svoje PIN atd. [Latour 1998: 66]). Tyto preskripce²⁷ předepisované lidem ne-lidskými delegáty v sobě zároveň obsahují morální a etickou dimenzi technologie [Latour 2006: 243]: „Jsme schopni delegovat na ne-lidi nejen pouze sílu, což jsme věděli po staletí, ale také hodnoty, povinnosti a etiku“ [Latour 1994: 187]. Technologie může být například designově a uživatelsky přátelská či nepřátelská, může nebo nemusí systematicky diskriminovat některé skupiny lidí (viz též níže).

4.2.2 Technologie je ustálená společnost

O tři roky později vychází Latourovi text s ambiciózním názvem *Technology is society made durable* (Technologie je ustálená společnost) [Latour 1991]. V článku zabývajícím se primárně problémem dominance ve světě, v kterém jsou ne-lidé vetkáni do sociálního přediava, a poukázáním na neadekvátnost techno-sociálních distinkcí slouží za hlavní příklad opět zdánlivě banální objekt – velký, neskladný přívěsek, který bývá v některých evropských hotelích připevněn ke klíčům a který má zabránit ubytovaným hostům v nošení klíčů mimo budovu hotelu.

Zobrazení 2: asociace elementů

[Latour 1991: 107]

²⁷ Latour používá pro tato očekávání vepsaná v objektech pojem Madelaine Akrich „prescription“. Pro detailnější terminologii skriptů interakcí mezi lidmi a ne-lidmi, kterou v této souvislosti rozpracovává, viz [Latour 2006 (1988): 251-253]

Poučením tohoto příkladu je, že hoteliér, neschopný udržet klíče od pokojů uvnitř svého hotelu poukázáním na normy a symboly, dosáhne svého cíle teprve asociací s ne-lidským objektem – neskladným přívěškem, kterého se všichni hosté při opouštění hotelu rádi zbaví, a nevědomky a vlastně s odlišných důvodů se tak podřídí hoteliérovu programu. Skupina návštěvníků je změněna („přeložena“) akumulací elementů – vůlí a prací hoteliéra, množstvím jeho znaků, jeho závažími na klíčích – na skupinu, která odevzdává svoje zatěžkané klíče – nikoliv z lásky či poslušnosti k hoteliérovi, ale proto, aby se zbavila nepříjemného závaží. I samy klíče jsou transformovány z běžných, indiferentních klíčů na specifické objekty – „evropské hotelové klíče“.

Tento příklad tedy ukazuje, že i v oblasti dominance a moci nad jednáním druhých nezáleží na tom, z jakých ontologických sfér pocházejí spojenci, kterými se aktér snaží podpořit svůj mocenský program, ale na tom, do jaké míry přispívají k stabilizování tohoto vztahu nadvlády. Je faktem, že moc, pokud vůbec vystupuje jako téma Latourovy sociologie, vystupuje vždy jako něco, čeho je třeba dosáhnout spojenectvím s heterogenními elementy [Latour 1988], a jen v této podobě může také v sociologickém zkoumání vystupovat. Pro Latoura se tedy vždy jedná o zkoumání dominance „od spodu“, zkoumání detailních prostředků, pomocí kterých je možno odklonit něčí jednání požadovaným směrem, nikdy ne o všeobjímající, všudypřítomné mocenské struktury. V tomto smyslu tedy do jisté úrovně připomíná Foucaulta například z období pojednání *Dohlížet a trestat* [Foucault 2000], v kterém pečlivě analyticky studoval ingredience, mikromechaniky moci, jimiž lze dosáhnout disciplinace, a v kterém koneckonců i fyzické struktury vězeňských institucí hrály důležitou roli.

4.2.3 Politika artefaktů

Je nutné podotknout, že Latourův přístup umožňuje větší flexibilitu než klasický případ studie moci fyzických artefaktů, totiž *Do Artefacts have Politics?* Langdona Winnera [Winner 1986]. Jak známo, Winner v něm vypráví příběh longislandských mostů architekta Roberta Mosese (1888-1981), jejichž příliš nízké oblouky neumožňují autobusům podjet pod nimi, a dostat se tak do parků ostrova, což diskriminuje především chudé černošské obyvatelstvo odkázané právě na veřejnou silniční dopravu. Mosty projektované záměrně s touto intencí pak podle Winnera ztělesňují systematickou sociální nerovnost a dominují mezilidské vztahy i daleko v čase od původního Mosesova rozhodnutí o jejich designu. Ačkoliv to není jediný

mód političnosti artefaktů, který Winner ve svém článku rozpracovává, interpretuje jej tím způsobem, že vytvoření, design nebo použití nějakého technického zařízení může uvědomovaně sloužit k řešení a prosazování politických cílů určitých sociálních skupin. Vedle neutrálního „technického“ kritéria efektivnosti tak mohou artefakty být zaváděny kvůli mnoha jiným motivům. V této souvislosti si Winner všímá právě trvanlivosti a jisté časové transcendence takovýchto rozhodnutí silně fixovaných v materiálním zařízení, ale i v ekonomických investicích a v důsledcích i v sociálních zvycích.. Vytváří se tak „rámeček pro veřejný řád, který přetrvává mnoho generací“ [Winner 1986: 5].

Pro mnohostrannou kritiku (faktickou, interpretační i politickou) Winnerova přístupu odkážeme na *Do Politics have Artefacts?* Bernwarda Joergese [Joerges 1999], pro naše účely však zdůrazníme rozdíly a snad i výhody, které vůči Winnerovu má pojetí Latourovovo. Winner se totiž, chtěje ilustrovat hlavní myšlenku svého textu o možnosti političnosti artefaktů, spokojuje s důrazem na přechování původních Mosesových rasistických motivů v železu a kameni, avšak nijak detailněji neřeší otázku dynamiky a flexibility tohoto trvání. Latour si je na druhou stranu vědom množství způsobů, kterými pečlivá aliance spojenců zakódovaná v nějakém stabilizovaném stavu, třeba technologickém artefaktu, může selhat. Ne-lidské objekty nikdy nevystupují jako samostatné jednotky, jsou vždy popisovány jako heterogenní sítě, jejichž části mohou selhat a jejichž účinek může být asociací nového elementu zcela přeměněn (pojem „translace“ viz výše). Tak například Mosesův most nelze podle Latoura chápat pouze jako jeden objekt, ale jako síť ne-lidských (například jednotlivé součástky, techniky) a lidských elementů (například instituce pečující o jeho údržbu). Tato síť má jistou soudržnou sílu, která jí umožňuje vystupovat jako jeden trvanlivý objekt [viz Hommels 2005], ale může ji ztratit selháním spojení s některou svou částí (údržbáři vstoupí do stávkové akce a chátrající most padá) či přidáním nějakého nového aktéra (výbušná nálož rovnostářských radikálů rozhořčených Winnerovým textem).

4.2.4 Hybridní gunman

V roce 1994 vychází v *Common Knowledge* Latourův článek *On Technical Mediation – Philosophy, Sociology, Genealogy* [Latour 2006b (1994)] (O technickém zprostředkování – Filosofie, sociologie, genealogie). Přestože časově následuje knihu *Nikdy jsme nebyli moderní*, pro tuto diplomovou práci klíčovou, je pro naše účely významný především v tom,

že v něm Latour používá pojem hybridního aktéra, jehož osvětlení nám pomůže k pochopení témat následujících kapitol, tedy k pochopení Latourový analýzy modernosti. Zároveň se v tomto textu nachází i zárodky pozdějšího teoretického zastřešení Latourových úvah, totiž teorie sítí-aktérů.

Problém vztahu technologie a společnosti, který se autor v tomto textu snaží osvětlit, má podobu vztahu původce jednání a jeho zodpovědnosti. To je ilustrováno na klasické otázce americké politiky: zabíjejí lidi lidé, nebo zabíjejí lidi střelné zbraně? Pro sociologii prvního tvrzení jsou střelné zbraně pouhými neutrálními přenašeči vůle lidských aktérů. Tvrzení druhé, zastávané zastánci regulace střelných zbraní, na druhou stranu přidává zbraním vlastnosti aktéra, které nejsou redukovatelné na aktéra-střelce: „Nevinný občan se stane kriminálníkem silou zbraně ve své ruce.“ [Latour 2006b: 485]. Jinými slovy, tyto dva postoje „sociologismu“ a „materialismu“ se liší v pojetí vztahu člověka a technologie. První je „hotový“ aktér s technikou jako „poslušným a pilným otrokem“ [ibid.: 486]; druhý je aktér, jehož kvalita jakožto subjektu, jehož kompetence, jehož osobnost závisí na tom, co drží v ruce.

Jak tuto další modelovou situaci analyzuje Latour? Především takto postavený problém pro něho není otázkou rozhodnutí se mezi dvěma aktéry, ale otázkou konstituce aktéra třetího: člověka-zbraně, zbraně-člověka. Spojením dvou elementů, jejich „translací“ do nového modifikovaného celku s nejistými cíli [ibid.: 487]. Na příkladu tohoto nového „hybridního aktéra“ Latour ilustruje symetrickou teorii jednání, která má umožnit začlenit do našeho analytického myšlení právě důležitost technologického zprostředkování, technologií jako součástí našeho jednání.

Pojem hybridního aktéra má Latourovi umožnit „připsat jednání mnohem více jednajícím, než je akceptovatelné jak pro materialistické, tak pro sociologické zobrazení“ [Latour 2006b: 488]. Latour chápe jednání jako komponované z mnoha jednajících-aktérů, pro jejichž popis, jak uvidíme v kapitole 4.4.2, je nejvhodnější metafora sítě. Jednotlivý aktéři si dělí i odpovědnost za toto jednání – „Jednání je vlastnost asociovaných entit“, a proto „připsání role hlavního pohonu jednomu aktérovi v žádném případě neoslabuje potřebu spojení sil, aby mohlo být jednání vysvětleno“ [ibid. 490].

Závěr, že „dospělí lidští aktéři a respektované objekty ve venkovním světě nemohou být našim výchozím, nýbrž až cílovým bodem“ [Latour 2006b: 491], znamená že pokud narazím na nějakého aktéra/objekt, jež chceme vysvětlit, musíme se dívat po tom, z jakých elementů je komponován, čili jakou sítí „prostředníků je doveden k jednání“ [Latour 2005: 227]. Na druhou stranu to také znamená zajímat se o to, jakými procesy se tato síť stává neviditelnou, jakým způsobem je tomuto aktérovi/objektu umožněno vystupovat jako jedno a při jakých příležitostech se tato jednota ztrácí. Všechny tyto otázky nastíněné v daném textu zůstávají v centru Latourově pozornosti prakticky dodnes a jsou podstatnými podněty i pro současnou teorii síti-aktérů.

Je vhodné uvědomit si, že se zde jedná opět o analogický způsob myšlení k tomu, který jsme prezentovali v kapitole zabývající se konstrukcí vědeckých fakt. Ty stejně jako artefakty či hybridní objekty ztrácejí po svoji stabilizaci viditelnost své konstrukce a složek, z kterých byly vytvořeny. Ty však mohou opět vyhlednout, podaří-li se onu stabilizaci ohrožit či narušit.

V tomto kontextu například technologické objekty, které slouží jako prostředníci a rámce našeho jednání, často vstupují do situací zcela samozřejmě a nepovšimnutě. Oblíbeným příkladem je role datového projektoru [viz Latour 2006c (1991): 492], který je zcela samozřejmým spoluúčastníkem situace přednášky. To ale platí pouze do té doby, než projektor vypoví svoji poslušnost. Má to dva druhy důsledků. Jednak je narušena přednáška, protože potřebné materiály nemohou být promítnuty a případná alternativní řešení (opis na tabuli, rozmnožení na listy papíru) vyžadují mobilizaci jiných prostředníků konzumujících čas a prostředky, jednak se zpřítomní důležitost samotného projektoru, který už nemůže vystupovat jako jeden neviditelný prostředník, ale vystupuje jako objekt složený z mnoha součástí, z nichž některá přestala fungovat. Tam ale jeho rozklad nekončí, v dalším kroku se ukáže, že tento objekt není tvořen jen sítí součástí, ale že do této sítě jsou zapojeny všemožné servisní instituce a konkrétní lidští aktéři, kteří mají za úkol jejich opravu či výměnu. Objekt ztratí svoji solidní objektivnost, stane se spíše sítí či kvaziobjektem (viz kapitoly 4.4.2 a 5.1.4).

Co se před námi otevírá takto postupující problematizací jednoho jednoduchého technického objektu, je jeho heterogenní charakter a jeho schopnost vystupovat v mnoha

figuracích – je to jeden objekt, žádný objekt, stovka částí, stovka lidí? To je možné zodpovědět až vzhledem ke kontextu situace. I jeho tvůrci jsou nepřítomni, ale současně jsou skrz svoje minulé jednání uchovávaná v tomto podivném hybridu přítomni. „Dávno ukončené jednání dávno zmizelého aktéra je zde stále aktivní, dnes, vůči mně – žiji mezi technicky delegovanými“ [Latour 2006c (1991): 496].

Všechny tyto úvahy mají i svůj celospolečensko-diagnostický záměr, který ještě později začleníme do úvah o modernosti. Společenský vývoj popisuje Latour jako vzrůstající prorůstání, hybridizaci technologicko-společenských vztahů. Ano, „společnost je konstruovaná“, říká, „ale ne sociálně konstruovaná (...). Lidé po milióny let rozšiřovali svoje sociální vztahy na jiné aktanty, s kterými si vyměňovali mnoho vlastností a s kterými formovali kolektivy.“²⁸ [ibid.: 513] Z toho také vyplývá, že jak přílišné koncentrování na výlučně sociální vztahy – „sociologismus“, tak na výlučně technické vztahy – „technologismus“, „materialismus“, se musí stejně jako v oblasti studia vědy i v oblasti sociální teorie minout účinkem, protože ne v akcentuaci jedné strany nebo v připisování kauzálních a deterministických zákonů, nýbrž ve vzrůstající provázanosti tkví základ našich společností. Zkrátka Latour se snaží „ukázat nemožnost artefaktu bez sociálních vztahů a demonstrovat nemožnost definovat sociální struktury bez vzetí na vědomí důležité role ne-lidí“ [ibid.: 524].

4.2.5 Kde jsou ty chybějící masy?

Než přikročíme k bližšímu osvětlení tématu teorie sítí-aktérů jako jakéhosi pokusu o syntézu výše popsanych a dalších podnětů pod jednu ucelenu teorii, vypůjčíme si název Latourova článku z roku 1994 k zhodnocení dosavadních příkladů, které byly představeny v této kapitole.

Where are the missing masses? [Latour 1994], kde jsou ty chybějící masy, ptá se Latour prostřednictvím celého svého díla. Učebnicové koncepty sociologie, plné institucí, sociálních struktur, rolí a norem podle něho prostě nemohou zodpovídat za důsledky, které jsou jim přičítány. Sociologickým pojmům, které často přesahují sebechápání samotných

²⁸ Pojem kolektivu má nahrazovat rozdělní na materiální a ideální, či přírodní a sociální (viz kapitola 6)

aktérů, jsou tedy přičítány přehnané efekty – místo deskripce přichází explanace. Explanaci Latour považuje za pouhou náhražku nedokonalé deskripce – v případě, že sociologie nedokáže dostatečně vyčerpávajícím způsobem popsat určitý fenomén, určité jednání, dodá jim podle Latoura energii odkazem na vysvětlující makrosociální realitu [Latour 2005]. Touto pozicí útočí především na přístupy, které příliš rychle uzavírají analýzu určitého fenoménu odkazem například na třídní strukturu, kapitalismus či všudypřítomnou moc.

Podle Latoura je řešením tohoto neutěšeného stavu sociální teorie právě obrácení se vstříc ne-lidským aktérům, technologickým artefaktům, objektům, umělému prostředí atd., a to ne jako k nějakému doplňku, speciálnímu sub-oboru, přidané kapitole, ale jako integrální součásti nutné k pochopení prakticky všech základních problémů sociální vědy. Vyprostíme-li se z omezenosti sociální sféry a budeme-li si simultánně všimnout všech technologických a materiálních faktorů, které, jak jsme ukázali výše, mohou sloužit jako „kontejnery“ stability jednání, dominance atd., nebude podle Latoura již potřeba k vznikajícímu obrazu dodávat nic navíc, deskripce bude zcela postačující.

Bereme-li v potaz všechny ne-lidské aktéry, získáváme dostatek materiálu nejen k popisu konkrétních fenoménů, ale koneckonců, jak uvidíme v následujících oddílech, i k popisu konkrétních procesů, kterými je dosahováno „efektů makro“ či objektivních vlastností reality. Latour se tímto postulátem snaží důsledně řídit od začátků své publikační činnosti včetně úvodních studií laboratorní konstrukce fakt [Latour 1986 (1979)] (kde, jak jsme viděli, zdůrazňuje důležitost materializace a reifikace poznatků do materiálního vybavení laboratoří, které vstupuje klíčovým způsobem do dalších procesů konstrukce fakt), přes první studie makro-efektu mikro-aktérů (*Unscrewing the big Leviathan : how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so* (Rozkládání velkého Leviathana: jak aktéři makro-strukturují realitu a jak jim v tom sociologové pomáhají) [Latour 1981]) a texty, kterými se zabýváme v této kapitole, po současné teoretické koncepty, které přijdou na řadu v následující části [Latour 2005].

Tato pozice rezonuje s jeho explicitní neochotou (přestože je tak mnohými vnímán) zapojit se do aktivit demaskování, destruktivní dekonstrukce či kritiky [Latour 2004c]. Neochotou budovat pozici sociologa jako někoho vědoucího, schopného nahlédnout za běžnou realitu aktérů. Je potom samozřejmé, že některé tradiční sociologické koncepty jsou

z Latourova sociologického slovníku odsunuty na vedlejší kolej (např. status, normy, třídy, stratifikace, kapitalismus atd.), a to buď jako zcela neadekvátní, nebo jako neschopné dosáhnout samy o sobě jim připisovaného efektu.

4.3 Teorie sítí-aktérů

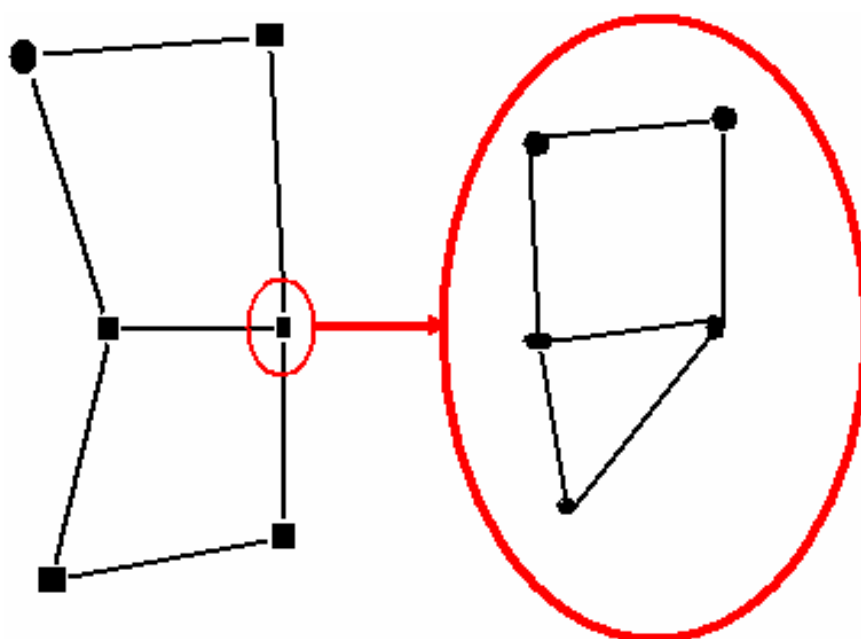
Ačkoli je Latour chápán jako prominentní představitel teorie sítí-aktérů, sám tuto hlavičku pro svoje úvahy přijímá až v druhé polovině devadesátých let. Pod souhrnným názvem *actor-network theory*, pro nějž se vžila zkratka ANT, v češtině pak překlad teorie sítí-aktérů, nenacházíme jednu systematickou teorii, ale spíše vzájemně rezonující přístupy různých badatelů,²⁹ mezi jejichž „tvrdé jádro“ počítáme vedle Latoura především britského sociologa Johna Lawa [především 2006 (1987), 2004], Michela Callona zabývajícího se zejména ekonomickou sociologií [např. 2006 (1980), 2006b (1986), 1998] a francouzskou socioložku techniky Madeleine Akrich [např. 2006 (1992)].

4.3.1 Elektromobil jako síť-aktér

Německé souborné vydání klasických textů teorie sítí-aktérů [Belliger 2006] klade její počátky do roku 1980 ke Callonovu textu *Struggles and Negotiations to Define What Is problematic and What Is Not: The Socio-Logic of Translation* (Zápasy a vyjednávání o definování, co je problematické a co ne: socio-logika translace) [Callon 2006 (1980)], analyzující vývoj technologií palivových článků ve Francii a ilustrující na tomto příkladu například kritiku apriorního rozlišení mezi sociálním a kognitivním, nicméně první ucelenou definici titulního pojmu nacházíme v textu téhož autora až o šest let později. Ve studii *The Sociology of an Actor-Network: The Case of the Electric Vehicle* (Sociologie sítě-aktéra: případ elektromobilu) [Callon 2006b (1986)], ve které sleduje vývoj jedné technické inovace – elektrického vozidla (Véhicule Électrique (VEL)), zdůrazňuje ve zkratce tyto vlastnosti konceptu sítě-aktéra:

²⁹ Že v případě ANT nejde o nějakou stabilní a neměnnou teorii svědčí vyjádření Yearleyho o ANT jako o „podezřele pohyblivém cíli“ [Yearley 2005: 55].

Popisujeme-li aktéra jako síť, chápeme jednotlivé body sítě jako heterogenní elementy (tedy nezávisle na tom, z jaké sféry pocházejí, například Callon dává příklad elektrolytických sil a zájmů sociálních skupin), vzájemně se definující a konstituující aktéra. Přitom na každý bod sítě nazíráme jako na zastoupení jiné sítě bodů. „Každá entita shromažďuje nebo rekrutuje kaskádu jiných entit“ [Callon 2006b (1986): 188], tj. „síť není trvanlivá jen kvůli trvanlivosti spojení mezi jednotlivými body, nýbrž také proto, že každý z těchto bodů konstituuje jinou trvanlivou a zjednodušenou síť“ [ibid.: 189]. Pro názornost to můžeme ilustrovat například takto:

Zobrazení 3: Callonova síť-aktér

JM podle [Callon 2006b (1986): 188]

V Callonově příkladě tedy budoucnost technologické inovace VEL závisí na schopnosti udržet stabilní síť, která VEL konstituuje, to jest zajistit, aby všechny její elementy (ať už sociální, nebo technické), které jsou samy o sobě popsitelné jako síť, přijaly své místo, svoji identitu v ní, a vytvořily tak spolehlivý celek.³⁰ Callon také ukazuje, že v případě VEL k vytvoření takového celku nakonec nedošlo, protože se jeho zastáncům nepodařilo v jimi definované síti všechny aktéry (především tedy automobilku Renault) udržet v potřebné pozici [Callon 2006b (1986): 188].

³⁰ Pro tento obraz používá Callon pojmu „aktér-svět“ (actor-world), a pro popis jeho dynamiky a vnitřní struktury pojem „síť-aktér“ [2006b (1986): 185]. V pozdější době a u Latoura se nicméně používá již jen pojem síť-aktér.

Během pokusu o konstrukci a stabilizaci sítě-aktéra není tedy od začátku jasné, kdo kým je. Tím, že někomu/něčemu dáváme místo v naší síti, tím, že ho verbujeme do určitých vztahů, mu přidělujeme určitou pozici a tážeme se ho, zdali ji přijímá. Pokud ano, získává na identitě (člena v síti vztahů s ostatními aktéry), pokud ne, síť se rozpadá, musí být vybudována jinak.

4.3.2 Callon a Law

Než přistoupíme k Latourovu chápání teorie sítě aktérů, je dobré pro úplnost připomenout ještě minimálně dvě práce, které bývají často ve spojitosti s ANT i Latourem uváděny. Jedná se o taktéž Callonovu studii *Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fisherman of St. Brieuc-Bucht* (Některé elementy sociologie translace: domestikace hřebenatek a rybářů St. Brieuc-Bucht) [Callon 2006 (1986)] a o *Technology and Heterogenous Engineering: The Case of Portuguese Expansion* (Technologie a heterogenní inženýrství: případ portugalské expanze) [Law 2006 (1987)] Johna Lawa.

Článek Michela Callona, který se zdánlivě zabývá zcela nesociologickým tématem umělého chovu hřebenatek, je často připomínán (i kritizován) pro důsledné dodržování takzvaného principu generalizované symetrie (viz kapitola 3.2.1), totiž požadavku používat jednu a tutéž terminologii pro všechny protikladné pozice, přesahujícího i apriorní rozlišení mezi přírodou a společností, které obě také musí být popisovány pomocí stejného pojmového repertoáru [Callon 2006 (1986): 135, 142]. V následujícím textu se pak Callon snaží takový repertoár představit, pod souhrnným pojmem translace-překladu jako procesu vyjednávání a vymezování identit, možností interakcí a jednání jednotlivých aktérů (v tomto případě rybářů, vědců a hřebenatek) [ibid.: 146].

Tématem zmiňovaného textu Johna Lawa jsou techniky portugalské zámořské expanze v patnáctém a šestnáctém století. Přiklání se v něm ke Callonovým propozicím a popisuje vznik nové technologie jako „heterogenního inženýrství“ [Law 2006 (1987):216] a jeho produkt jako „síť k sobě svázaných komponentů“ [ibid.]. Stabilizace technologie může být tedy vysvětlena, jen pokud je vznikající objekt spojen s ne-technickými a specificky sociálními faktory, ty však nesmí být preferovány před ostatními.

Pokusíme-li se ve zkratce shrnout teorii ANT před tím, než do ní explicitně vstoupil Bruno Latour, můžeme říci, že se primárně zajímá o popis aktéra (technologického objektu) jako sítě a o popis procesu vznikání takovéto sítě jako spojování heterogenních (tedy technických i sociálních) elementů, které v tomto procesu nabývají svých identit. Tímto způsobem se snaží obejít roztržení sociálních a technologických elementů do dvou relativně samostatných systémů, které by působily odděleně, či mezi kterými by se postuloval nějaký kauzální vztah („technodeterminismus, sociologismus...“).

4.4 Latourava teorie sítí-aktérů

Pozoruhodné je, že šest let před svou zásadní a nejucelnější prací o ANT [Latour 2005] vstupuje Latour poprvé výrazněji explicitně do tohoto diskursu textem *O stažení ANT* (On Recalling ANT) [Latour 1999b], který ironicky otevírá tvrzením, že „jsou čtyři věci, které v teorii sítí-aktérů nefungují, a to slova „aktér“, „sít“, „teorie“ – a nezapomeňme na spojovník“ [Latour 1999b:5]. Přestože nacházíme mnoho styčných rysů v Latourových textech a textech explicitně reprezentujících ANT a přestože Latour dlouhá léta sdílel stejné pracoviště se zmiňovaným Michelelem Callonem, přiklání se tedy k této značce až v relativně pozdním období své práce, a to ještě se zásadními připomínkami.

Bereme-li jeho článek *O stažení ANT* jako formulaci zásadních výhrad, můžeme zároveň upozornit i na konotace tohoto pojmenování, které by nás mohly svést v jeho chápání na nepravou stopu. Pojem sítě nás tak například svádí k představám technologických sítí, flexibilních síťových organizací nahrazujících rigidní instituce, či sítě ve smyslu internetových „doubleclick“ informací. Všechny tyto významy a konotace se však neodpovídají důrazu na transformaci a translaci-překlad skrz spojení do sítě, která je pro ANT klíčová.

Podobně pojem aktéra, především ve spojení sítí-aktér, mylně připomíná dilema jednání-struktury, které ovšem nehodlá vyřešit ani nahradit jiným dvojpólovým schématem. Seskupení pojmů sítě a aktéra se spojovníkem neznačí rozlišení něčeho lokálního a globálního, něčeho mikro a makro. Právě naopak, rozšířením pojmu aktéra o pojem sítě jsou zvýrazněna spojení se stejně lokálními místy a elementy a to umožňuje studovat charakter a prostředky takovýchto spojení. Jak ukážeme později (v kapitole 4.4.2) druhou stranu mince

ovšem je, že ona síť znamená současně redistribuci lokálního. To znamená, že ani makrostrukturu, ani lokální jednání nemůžeme považovat za východisko zkoumání. [Latour 2006d (1999): 563-565].

Ani označení snahy ANT jako teorie nezachycuje podle Latoura přesně charakter úsilí jeho zastánců. ANT nemá za cíl vytvořit teorii sociální, která by svými pojmy vysvětlovala, z čeho a jak je toto sociální vytvořeno. Snahou ANT je právě naopak takovou snahu co nejvíc upozadit a vytvořit prostor pro registraci konceptů samotných aktérů. Místo o pozitivní teorii se tedy spíše jedná o negativní metodu^{31,32} [Latour 2005: 142], je tedy v tomto smyslu podobná spíše etnometodologii [Garfinkel 1967], protože více než na „definování entit, esencí a domén“ spoléhá na „systematické zaznamenávání světových schopností“ aktérů/entit, které chceme zkoumat [Latour 2006d (1999): 567]. V tomto smyslu se tedy stále více posouvá od speciálního nástroje vzniklého pro uchopení vzniku technologických inovací do roviny obecné sociologické metody správné deskripce vyhýbající se redukci empirického materiálu. Tato deskripce nevysvětluje ani nenahrazuje zkoumaný materiál, spíše se přidává k realitě: „sociologie je etnometoda mezi etnometodami“ [Latour 2003c: 40].

4.4.1 Úvod do ANT – irredukce

Výše představené námitky proti pojmenování teorie sítí-aktérů musíme brát spíše ve smyslu varování před možnými scestími, na která by nás mohlo přivést jeho špatné pochopení. Pro Latoura samého nebylo toto kritické vypořádání se s tímto pojmem důvodem k jeho zavržení. Právě naopak, několik let poté vydává svoje systematické *Uvedení do teorie sítí-aktérů* [Latour 2005], které lze považovat za dosud aktuální shrnutí jeho teoretického a metodologického uvažování.

V první části reaguje na svoji kritiku sociologického teoretického myšlení, která byla představena v minulém oddíle. Důležité není podle Latoura definovat si záchytné body-

³¹ Schüttpelz hovoří o „antiredukcionistické heuristice“, prostředku pro registraci empirického materiálu. [Schüttpelz 2008: 235]

³² Pozitivní studium různých typů spojování si Latour, poněkud kontrastně k jinak spíše negativním argumentům ANT, klade za budoucí cíle rozvoje svého pojetí sociologie, které však ještě nijak systematicky nepropracoval. Podobný program Luhmannův však odmítá kvůli jeho rozhodnutí „popisovat všechny sféry jedním společným metajazykem vypůjčeným ze zjednodušené verze biologie“ [Latour 2005: 241, Latour 2007c: 6].

pojmy, skrze které bychom specificky sociologicky chápali a kterými bychom vysvětlovali svět. Právě naopak, naším prvním úkolem je neuzavřít se takovými pojmy před nejistotou, kterou mají samotní aktéři o tom, z čeho jsou jejich světy vytvořeny. Tato nejistota a kontroverze, které se kolem ní vytvářejí, je prvním základním tématem pojednání o ANT. Smyslem je zbavit se příliš konkrétních pojmů, které by vytvářely jeden stabilní referenční rámec, a naopak pomocí co nejvíce otevřených a prázdných pojmů [Latour 2005.: 27] (skupina, jednání) registrovat spojení nestabilních a pohyblivých rámců aktérů a jejich pokusy o stabilizaci. Je třeba se tedy vyvarovat budování složitého metajazyka,³³ který by za lidi stabilizoval sociálně, jež je studováno [ibid.: 30]. Jedná se o pravidlo irredukce – nezbavovat se sociologickými pojmy mnohosti a počáteční nestability empirického materiálu.

Pět body, kterými se Latour v tomto smyslu zabývá, jsou:

- nejistota o hranicích skupin,
- nejistota o tom, kdo všechno jedná, když aktér jedná,
- nejistota o objektech jako participujících činitelích,
- nejistota o povaze fakt a spojení přírodních věd se zbytkem společnosti,
- a nejistota o empiricitě sociálních studií.

Prvním vyprázdněným pojmem je pojem skupina („*group*“). Jelikož základním prvkem sociálního světa je, že lidé neustále stopují a vykreslují hranice mezi ostatními lidmi, neexistuje žádná skupina, žádný ustanovený komponent, který by mohl být použit jako nekontroverzní počáteční bod. Naopak je třeba vždy začít právě u kontroverzí a bojů o příslušnost ke skupině. Místo pevného seznamu skupin před sebou máme nekončící práci seskupování, místo ostenzivní definice definici performativní [Latour 2005: 28-29, 34]. Ještě jinými slovy: seskupování „není stavba, která potřebuje obnovovat, ale pohyb, který potřebuje být kontinuálně vykonáván.“ [ibid.: 37]

Druhým očištěným pojmem je jednání, které již nelze navázat na pojmy intence, smyslu či stimulu. Jednání je chápáno jako konglomerát působností („*agency*“), a proto nemůže být jednotlivý akt chápán jako neproblematický základ zkoumání, naopak musí být podroben zmapování jako „sít“ (odtud sítě-aktéři z ANT). Chybou by potom bylo tuto

³³ „Není žádný metadiskurs.“ [Latour 1981: 298]

odkrývanou sít' předčasně napojit na velké sociální pojmy, jako je „společnost“ či „struktura“, pokládané za něco, co dodává jednání energii, co podněcuje aktérovo jednání.

Jak jsme viděli v kapitole 3.4, jednání je chápáno minimalisticky jako něco, co něco činí odlišným. Nemusí se v něm jednat ani o intenci, ani o smysl, stačí zastávat pozici v síti jednání – mít v ní význam, mít vliv. Může tedy zastávat různé figurace, a to nejen antropomorfní – v tomto smyslu jednají i objekty, ne-lidé či bohové, nad-lidé. Při jeho mapování tudíž musíme vycházet z počáteční (naší i aktérovy) nejistoty o tom, kdo jedná, když jednáme, a tyto kontroverze sledovat. (Lidští) jednající sami totiž vstupují do obviňování cizích jednání jako iracionálních, umělých, iluzorních, a také sami přicházejí s vlastními teoriemi a metafyzikami jednání.

Třetí bod se zabývá tématem naší předchozí kapitoly. Vyžaduje totiž „akceptování entit, které byly exkludovány z kolektivní existence více než stoletým působením sociálních explanací, jako plnohodnotných aktérů.“ [Latour 2005: 69] To znamená, že sociální jednání je přesunuto či delegováno na různé typy aktérů – ne-lidé participují na jednání, které není kombinací žádných čistých forem [Latour 1992], které již nesestává pouze z mezilidských vztahů a spojení, ale právě z „klikaceni“ mezi lidmi a ne-lidmi.³⁴ Pro výzkumníka z toho vyplývá, že v šetření nemůže předsudečně vylučovat některé aktéry do příhrádek společnosti, techniky a přírody a zabývat se jen tou první, nýbrž musí vyšetřovat činnosti všech druhů aktérů.

Jak to, že je ale tak snadné objekty přehlédnout? Protože je s nimi zacházeno jako s nekomplikovanými černými skříňkami, které jsou vždy jednoduše při ruce. To jest jednají, ale nejsou viditelná jejich komplikovaná spojení. Ta vyvstávají na povrch při inovacích, kdy vzniká něco nového, při přístupu z veliké vzdálenosti (časové, prostorové, kompetenční), kdy jsou pro pozorovatele cizí, při poruchách a nehodách, kdy z bezproblémových mezičlánků vyhřezne jejich vnitřní komplikovanost, případně při historickém zkoumání těchto událostí [Latour 2005: 81].³⁵

³⁴ Symetricky je tedy zapovězen i technický determinismus, který by upřednostňoval vztahy ne-lidí.

³⁵ V Latourově bibliografii najdeme příklady všech těchto přístupů. Sleduje slávu a pád revolučního pařížského přepravního systému Aramis – inovace, která se reálnou nestala [Latour 1996]; stává se cizincem v laboratoři držitele Nobelovy ceny Rogera Guillemina, aby sledoval vznikání peptidu TRF (H) [1986 (1979)]; všímá si rozpadu raketoplánu Columbia z kusu fungující technologie zpět do spletité sítě aktantů [2004e] a konečně pátrá i po okolnostech, za jakých do světa vstoupil a zcela ho proměnil nový aktér – Pasteurův mikrob [1993b].

V tomto kontextu Latour pojmově rozlišuje mezičlánky („intermediaries“) a zprostředkovatele („mediators“). Mezičlánky chápe jako to, „co přenáší význam nebo sílu bez transformace: definování vstupů postačuje k definování výstupů.“ [Latour 2005: 39]. Sám však preferuje to, že chápe v deskripci vystupující entity spíše jako zprostředkovatele, kteří „transformují, překládají, narušují a proměňují význam nebo elementy, jež mají přenášet,“ [ibid.] a jejichž případná proměna ve spolehlivé mezičlánky musí být registrována spolu s náklady a dodatečnou prací a mobilizací dalších elementů. Sociologické explanace jsou podle Latoura zahlceny zprostředkovateli a vyskytuje se v nich pouze několik prostředníků, kteří jim dodávají hybnou sílu. Teorie sítě-aktérů naopak preferuje uznání prostřednické aktivity všech prvků, a narazí-li na zprostředkovatele, klade si povinnost ptát se po práci, kterou bylo nutno vynaložit, aby se z aktivních „svéhlavých“ aktérů stali poslušní přenašeči vůle [2005: 39-40].

Konečně v bodě čtvrtém se zabývá tím, co už jsme probrali v kapitole 3.2.3, totiž otázkou vztahu realismu a konstruktivismu, a v bodě pátém výše pojednanou otázkou deskriptivního kontra explanačního charakteru sociální vědy.

4.4.2 Úvod do ANT – síť-aktér

V druhé polovině výkladu pak Latour přechází k interpretaci konceptu sítě-aktéra jako substitute jak za globální struktury, tak za lokální interakce, tak i za subjekty. Aby to bylo možné, potřebuje Latour provést jakousi rekonstrukci prostoru pro sociologické uvažování. Ten bývá podle Latoura příliš horizontálně strukturován. Můžeme si to představit jako apriorní rozdělení na explanans a explanandum, makroúroveň a mikroúroveň, či struktury a interakce. Tímto rozdělením pak dochází k prestrukturaci empirického materiálu, zdůrazňování určitých elementů, a konečně to otevírá i zásadní zdroj „sociologické explanace“ – totiž možnost přerušit na určité úrovni deskripci a odkázat na vyšší vysvětlující úroveň.

Aby se tomuto nebezpečí vyhnul a aby si usnadnil možnost používání jediného konceptu, používá Latour topografickou analogii potřeby vykreslit sociologickou krajinu

ploše, bez skoků mezi úrovněmi, bez dilemat aktéra-struktury³⁶ či mikro-makro. Aby jeho řešení neznamenalou prostou preferenci jedné strany (jenom struktury jsou důležité, existují jenom lokální interakce...) musí provést symetrický pohyb zrušení kontextu relokací globálního a zrušení interakce skrze redistribuci lokálního.

Globální úroveň pro Latoura nikdy nestojí mimo mikroúroveň, je spíše lokálně produkovaná, chceme-li lokálně konstruovaná. Jinými slovy, není žádné globální, ale neexistuje ani žádná rozplzlá rovnost lokálních, protože lokální místa mohou určitými prostředky dosáhnou efektu makro, efektu globálního. „Makro již nepopisuje širší či větší prostor, v kterém by bylo mikro vloženo jako nějaká matřička, ale jiné místo, stejně lokální, stejně mikro, které je spojeno s mnoha dalšími skrz nějaké médium transportující specifické typy stop“ [Latour 2005: 176]. Množství a kvalita spojení je to, co lokálnímu umožňuje spolehlivě jednat na dálku, dosáhnout efektu makro. Zároveň pouze při sledování těchto spojení vyvstane na povrch jejich cena a práce a prostředky, jež odkazem na jinou úroveň makro-sociální, která tu vždy je k dispozici, zaniknou [ibid.: 179]. Takovýto výklad opět kopíruje pojetí vědeckých fakt jako něčeho lokálně konstruovaného v laboratořích, co nabývá účinnosti „tam venku“ pouze v progresivně se rozšiřujících sítích, které musí okolní svět nejdříve zaplavit instrumenty, aby na nich jako na kolejích mohla fakta kolovat [Latour 1987: 215-257].

Tato problematika se s Latourem táhne prakticky od začátku jeho kariéry. Pojednává o ní již v článku *Unscrewing the big Leviathan* napsaném se spoluautorem Michelelem Callonem. Mikro-aktéři se podle nich stávají makro-aktéry³⁷ pomocí zverbování ostatních translací toho, co chtějí, asociací materiálů a sil do stabilního celku; to jim umožní udržet diferencii v úrovni [Latour 1981:279, 296]. Po odmítnutí apriorní distinkce pak sociologie sleduje právě boje sil o asociace a disociace aktérů, o změnu a udržení relativní velikosti [Latour 1988b:174].

Po zrušení makrosociálního východiska Latour symetricky odstraňuje i možnost započít analýzu na úrovni lokálních interakcí. Pouze společnosti pavánů jsou podle Latoura odkázány výhradně na interakční prostředky budování svých sociálních skupin [Latour, Strum

³⁶ „Odkaz na sociální struktury nic nevysvětluje, protože sociální struktury jsou jenom jiný pojem pro to, co má být vysvětleno: rozsah a stabilita sociálních vztahů“ [Schulz-Schaeffer 2008: 135].

³⁷ Jiným sociologem, který se snaží poukázat na vznikání makrostruktur na jiné, u něj interakční, rovněž je Randall Collins [Collins 2005].

1987, Schulz-Schaeffer 2008: 130-135]. U lidských societ zde však pochopitelně opět vstupují na scénu ne-lidé. Lokalita místa nemůže existovat sama o sobě, nýbrž musí být lokalizována jinými. Scény, ve které se interakce odehrávají, jsou složeny z ne-živých objektů, které odkazují na spojení se vzdálenými místy. Stejně tak i informace a intelektuální technologie odkazují mimo oblast vlastní interakce [Latour 2005: 196].

Latour používá výčtu vlastností interakcí, které tyto interakce výrazně problematizují a neumožňují jim stát se opěrným bodem, základní jednotkou jeho sociologie. Interakce totiž nejsou nikdy:

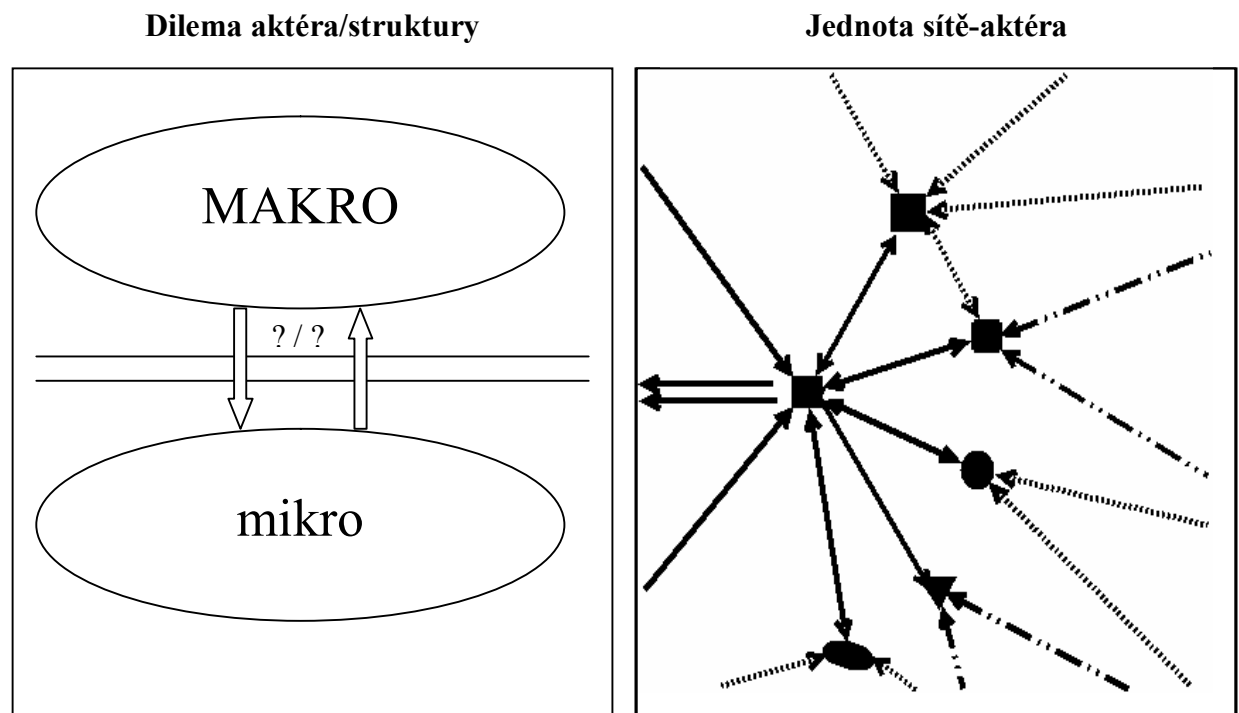
- isotopické – to, co v nich jedná, pochází ze vzdálených míst a aktérů (viz např. příklad datového projektoru z kapitoly 4.2.4);
- ani synchronní – střetávají se v nich různé časy (viz např. příklad Mosesova mostu výše);
- ani synoptické – jen malá část participantů je viditelná, „většina v ní participujících elementů se ukáže jako viditelná pouze v případě krize nebo narušení“ [Latour 1998: 70];
- ani homogenní – jsou přenášeny různými materiály, „množstvím ne-lidí, ne-subjektů, ne-lokálních participantů“ [Latour 2005: 201];
- ani isobarické³⁸ – někteří participanté se hlasitě hlásí o vzetí na vědomí, někteří jednají spíše tiše [ibid.: 200-201].

Konečně stejný rozklad má Latour připravený i pro kategorii subjektů, které jsou také plně závislé na heterogenních připojeních k jejich vnějšku, k něčemu, co Latour nazývá cirkulujícími „*plug-iny*“. Nitro je tedy také závislé na nabídce zvnějšku, a to včetně identity, postojů, klíše či kognitivních kompetencí a konečně i těla samého [Latour 2004d]. „...individuum? Ano jistě jsem, ale pouze do té míry, do jaké jsem byl individualizován, zduchovněn, zvnitřněn.“ [Latour 2005: 212] Nebo: „můžeme získat nějakou „intra-psyché“, pouze když vstoupíme do vztahu s mnoha „extra-psyché““. Spojením získáváme svobodu, emancipace neznamena být osvobozen od pout, ale být dobře připojený [ibid.: 216-218]. Mít (spojení) je víc než být [Latour 2009 (2001)].

³⁸ Pojem isobarické je zapůjčen z meteorologie, kde označuje čáry spojující místa se stejnou hodnotou tlaku vzduchu.

Globální „kontext“, lokální interakce i samotné subjekty jsou tedy vykresleny do shodných hvězdicovitých tvarů spojení, cirkulací [Latour 2005: 204]. Chceme-li zkoumat nějaký fenomén, nemůžeme ho v takto vykresleném prostoru sledovat sám o sobě, ani „od shora dolů“, ani naopak. Zkoumání musíme vždy začínat *in medias res*, uprostřed věcí. Protože se nelze opřít ani o globální ani o lokální, ani o kontext ani o interakci, protože explanans a explanandum pocházejí ze stejné kategorie [Schüttpelz 2008: 239], je nutné sledovat pohyb spojení vykreslujících sítě. „Cirkulace je prvotní a prostory, „v kterých“ činitelé a formy cirkulují, až druhotné.“ [Latour 2005:196]

V takto definovaném prostoru lze operovat s univerzalizovaným konceptem sítě-aktéra jako toho, „co je učiněno jednat velkou hvězdicovitou sítí prostředníků plynoucích dovnitř a ven“ [ibid.: 217].³⁹ Chápeme-li tedy aktéra jako síť, je jeho aktivita, identita a existence v každém okamžiku závislá na ostatních aktérech [Kneer 2008: 278]. Pokusíme-li se graficky, a nutno přiznat poněkud neuměle znázornit zásadní rozdíl, který akcentuje Latourův přístup vůči sociologické teorii, můžeme získat takovýto obrázek:

Zobrazení 4: dilema aktéra/struktury X jednota sítě-aktéra

JM

³⁹ Pro přesnost v originále, „... an actor-network is what is made to act by a large star-shaped web of mediators flowing in and out of it.“

Je dobré si znovu připomenout, že ani v první a ani v druhé části výkladu Latourový teorie sítě-aktérů nejde ani tak o pozitivní teorii toho, z čeho se svět skládá, ale spíše o to, abychom se ubránili předčasným závěrům o tom. Latour nám radí nepřinášet si před přístupem k empirickému materiálu žádné konkrétní, pevné pojmy, ani žádné představy o hierarchii a strukturovanosti prostoru. Právě naopak, jeho vyprázdněné pojmy a představa sítě-aktéra se podle něho nejlépe hodí k tomu, abychom byli právi jeho jinak dosti jednoduché metodologické maximě: „následujte aktéra“ [např. Latour 2005: 12, 29, 190...]. Řídíme-li se jeho pravidly irredukce, je jeho nabídka techniky vlastního výzkumu vlastně velmi prostá a spočívá ve vedení několika sešitů na zaznamenávání všech vyjádření, pohybů aktérů a jejich okolností (k vlastním doporučeným technikám viz [ibid.:133-135]).

V takto vzniklém materiálu dat máme podle Latoura stopovat, „následovat aktéry“ [Latour 2005: 121] a „zůstat zticha tehdy, když nejsou žádné stopy“ [ibid.:150], a reprezentovat tak sociálně, které vzniká asociacemi-spojováním heterogenních elementů, dát mu formu dobrého sociologického textu, který není definován nápodobou objektivního stylu přírodních věd, ale šancí namítat, danou popisovaným entitám, a přidat jej k realitě [ibid.: 125, 139].

4.5 Shrnutí

Předtím než se dostaneme k hlavnímu tématu této práce, totiž k latourovskému pojetí modernosti a k výzvám, které z tohoto pojetí vyplývají, vyzdvihneme některé zásadní charakteristické znaky Latourový sociologie.

Za prvé, ve všech tematických blocích, kterými jsme se dosud zabývali, vyvstával do popředí Latourův cíl postihnout cenu a práci za stabilizovanými vztahy a entitami. Fakta, ano, ale za jakou cenu? Dominance, ano, ale jakými prostředky? Efekt makro-aktéra, jistě, ale jakými cestami? „Zásluhy teorie sítě-aktérů spočívají v tom, že nás činí citlivými vůči nákladům a problémům dekontextualizace (...)“ [Gill 2008: 65].

Za druhé, těchto cílů a efektů bylo vždy dosaženo heterogenními prostředky. Nikdy ne pouze společenské vztahy, či pouze netečné přírodní zákony, ale vždy spojování lidských a ne-lidských elementů, jejich mobilizace, jejich svazování do trvanlivějších celků.

Tato heterogenita však v žádném případě neznamena nějakou nesouměřitelnost či nespojitelnou pluralitu, ale spíše jistou jednotu. Jednotu, v které můžeme a musíme tuto heterogenitu uchopit v jednom textu, bez apriorní dichotomizace či jiného rozdělování sfér skutečnosti.

Jak bylo řečeno, Latour se snaží dosáhnout jistého efektu oddělení své sociologie od sociologické tradice. Používá rozlišení sociologických přístupů pomocí pojmů sociologie sociální a sociologie asociací, přičemž ten druhý rezervuje pro svůj vlastní přístup a několik dalších kompatibilních koncepcí. Pod pojem sociologie sociální zařazuje celou klasickou sociologickou tradici postulující existenci specifické domény – společnosti, sociálního řádu, sociální struktury atd. [Latour 2005: 3], odlišené od domén ostatních (právo, politika, geografie, psychologie...) a zastávající určité pozitivní kvality. Nezáleží přitom na tom, zdali je důraz kladen na makrostrukturní rovinu (proti které, jak jsme ukazovali, vystupuje pomocí relokace globálního) nebo na rovinu interakcí (proti které staví svoji redistribuci lokálního).

Nicméně diferencovanějšího komentáře dějin sociologické teorie se od Latoura nedočkáme, a kromě tohoto obecného odsudku a opozice vůči „mainstreamové“, tedy jakési simplifikované a zobecněné sociologii (která se upřímně řečeno někdy podobá až karikatuře), u něj nacházíme spíše jen jednotlivé případy vyzdvihnutí konkrétních teoretiků (např. Tarde [Latour 2009 (2001)], Beck [Latour 2003c], Garfinkel [Latour 2005]) či výpadů vůči nim (např. Habermas [Latour 1993: 60], Luhmann [Latour 2005: 252], Bourdieu [ibid.:139] atd.).

Máme-li se pokusit zhodnotit Latourův pokus o formulaci svébytné sociologie, vyvstane otázka, nakolik jsou jeho etnograficko-metodologické předpisy konsistentní s jeho teoretickými a politickými pracemi. Na jedné straně není žádný autor povinován se ve veškerém svém díle řídit metodologickými předpisy, které vypracoval pro specifický okruh zkoumání. Například v následující kapitole představená „ústava modernosti“ jistě není výsledkem aplikace vlastní sociologické metody, nicméně je nutné uznat, že při jejím rozpracování Latour prostě sleduje jinou než pečlivě deskriptivní linii svého zájmu.

Na straně druhé například Schulz-Schaeffer upozorňuje na možné rozpory přímo v srdci Latourova přístupu, rozpory mezi přísně empiricky-etnografickou metodou a provokativní symetrickou ontologií. Podle Schulze-Schaeffera se badatel může dostat mezi dva imperativy: „etnometodologicky“, „irreduktivně“ následovat aktéry a udržet symetrický přístup k lidským a nelidským aktérům. Z povahy věcí vyplývá, že metodický primát bude u sociologa vždy ležet u lidského aktéra [Kneer 2008: 281, Schmidgen 2008: 16], často tedy zůstává na badateli, aby uhájil ne-lidským aktérům jejich prostor k jednání. „Pozorovatel musí udržet symetrické hledisko i proti asymetrickému hledisku pozorovaných aktérů“ [Schulz-Schaeffer 2008: 138], čili „prosadit symetrickou pozorovatelovu teorii proti asymetrickým etnoteoriím“ [ibid.: 139, v tomto smyslu kritika až ad absurdum Lindemann 2008: 345]. Však i samotný minimalistický koncept jednání je nástrojem výzkumníka, který je často nutno si udržet proti teoriím jednání samotných aktérů [Schulz-Schaeffer 2008: 142].

Na částečnou obhajobu Latoura je v tomto kontextu možné dodat, že je přesvědčen, že symetrický přístup k lidskému a ne-lidskému lze empiricky pozorovat například při práci vědců v laboratoři a v jejich samotných interpretacích tamějšího dění, ale třeba i v laickém přiřazování původce jednání ne-lidským věcem (viz příklad „jednající“ zbraně v kapitole 4.2.4). Na otázku, proč se tato symetrie podle Latoura neodráží i v sociologickém, filosofickém, či etickém diskursu, se pokusíme zodpovědět v následující kapitole, v které půjde o specifické chápání modernosti, která tím, že vytváří dva distinktivní agregáty, Přírodu a Společnost, příkládá apriorně entitám připisovaným k jednomu či k druhému různé vlastnosti, a nerovně tak aktérství distribuuje.

5. Ne-moderní společnost-příroda

Pohlíží-li Latour zpět na svoje snahy a snahy svých kolegů, nachází jistou logickou souslednost v tematických oblastech, kterými se zabývali [např. Latour 2006 (1999): 568].⁴⁰ Jejich cesta začala na poli sociologie vědy a techniky, na kterém se snažili prosadit přístupem symetricky odmítajícím jak sociocentrické, tak technocentrické způsoby uvažování. Tato snaha postupně přerůstala do formulace teoretických i metodologických zásad nabývajících kontur alternativní obecné sociální teorie, jež se stala základem a inspirací pro mnohé badatele, kteří ji nějakým způsobem aplikovali mimo původní rámec vědeckotechnické problematiky [za všechny např. Bowker 1988, Singleton 1993, Blok 2007]. Vrcholem tohoto myšlenkového proudu je pak zjištění, že pravidla a pohledy, které zastávají a které jim jako jediné dávají smysl pro empirickou práci, jsou v rozporu se sebechápáním současných společností jako moderních. Integrovanou součástí snahy Latoura a jeho kolegů se tedy stala

⁴⁰ „ANT se pomalu pohybovala od vědeckotechnické sociologie k sociální teorii a dále k zpochybnění Moderny.“ [Latour 2006 (1999): 568]

analýza, kritika a zpochybnění modernosti a pokus o formulaci alternativních prostředků k sebepochopení současného způsobu našeho jednání, myšlení a organizace.

I ve struktuře této diplomové práce kopírujeme do jisté míry logiku tohoto vývoje. Není to však jen proto, že samotný Latour tak svůj vývoj interpretuje. Jak se ukáže, k pochopení Latourový interpretace modernosti budou závěry minulých kapitol klíčové. Ponechme si tedy ve vědomí pojetí vědy a techniky jako producentů nových entit-aktérů, neredukovatelných na jejich přírodní či technickou povahu (především kapitola 3), pojetí těchto produktů věd a technik jako rovnocenných spolukonstituentů sociálního života (kapitola 4.2) a zrušení globálního a lokálního (kapitola 4.4.2).

5.1 Problém modernosti

Než začneme se zevrubnějším projednáváním Latourova pojetí modernosti, považujeme za prospěšné podat na začátek krátké shrnuté hlavní myšlenky. Takřka zprofanovaným heslem tohoto pojetí se stal výkřik „Nikdy jsme nebyli moderní!“. Tato fráze má původně vypovídat o klamném sebeobrazu domněle moderních společností. Ten je podle Latoura založen na rozlišení dvou diskrétních ontologických zón – Přírody a Společnosti⁴¹. Toto rozdělení dává moderním volnost v rozletu pokroku, jelikož na jedné straně v laboratořích konstruovaná Příroda zůstává vždy již transcendentní (tj. představa Přírody jako něčeho hotového a daného, jehož podstata je dostupná výhradně vědcům) a na straně druhé nás přesahující společnost/stát opírající se o mobilizaci přírody přitom zůstává imanentní naší činnosti. Simultánně s udržováním tohoto dualismu, však moderní provozují nereflektovanou praxí neustálého míšení lidských a ne-lidských (*nonhuman*) jsoucna.

Konečně na konci dvacátého století je podle Latoura tento ústavní pořádek narušen: již není možné nové entity-hybridy, které bují na polích vědy a techniky a které jsou těžko zařaditelné k jednomu pólu, prostě přehlížet. Také environmentální a ekologická hnutí přivádějí do srdce společnosti aktéry hlásící se o své reprezentace, kteří byli dříve zatlačeni pod sféru němé Přírody a s kterými je nutno počítat. V této situaci je nejen třeba vypracovat

⁴¹ Tím, že budeme pojednávat o Latourově kritice pojmu společnosti, dostáváme se do jistých terminologických problémů. Nicméně do té doby, než plně zavedeme Latourův pojem kolektivu, budeme stále používat pojmu společnost, nebo společnost-příroda. Společnost s velkým S pak budeme používat tehdy, když budeme chtít zdůraznit specificky moderní výtvar společenské sféry protikladný k Přírodě.

alternativní vyprávění o vývoji, chceme-li filosofii dějin, což činí Latour především ve zmiňované knize *Nikdy jsme nebyli moderní* [Latour 2003 (1991)], ale také současně vytvořit alternativní politický rámec pro demokracii v takto nově definované situaci, o což se pokouší prostřednictvím konceptu „kolektivu“ vypracovávaného především v *Politics of Nature: How to bring the sciences into democracy* (Politika Přírody: jak přivést vědy do demokracie) [Latour 2004 (1999)].

5.1.1 Základy zdání modernosti

Latour se ptá po zdrojích a účinnosti moderních kolektorů „Přírody“ a „Společnosti“. Existence takovéto ontologicky vyhraněné duality je podle Latoura typickou charakteristikou moderních společností,⁴² kterou předmoderní společnosti nedisponují. Toto tvrzení se zakládá také na práci antropologů [Descola 2008, Viveiros de Castro 1992] a jejich tvrzení, že pohlížet na „přírodní národy“ jako na „přírodní“ je zavádějící, právě z důvodu, že dualita Přírody a Společnosti se u nich v tomto smyslu vůbec nevyskytuje. V Latourově chápání platí, že toto rozlišení moderního stavu rozhodně neodráží nutné skutečnosti, spíše je ho používáno jako zdroje rozvoje. V době, kdy tento rozvoj naráží na svoje vlastní hranice, moderní rozdělení Přírody a Společnosti padá a již-ne-moderní (nebo spíše již-ne-věřící-ve-svoji-modernost) jsou nuceni nahlédnout, že se jejich sebepojetí zakládalo na klamu.

Hovoří-li o moderních nebo modernosti, chápe to Latour jako komplex tvrzení o Přírodě a Společnosti (a o Bohu), která explicitně může vyřknout až antropologie moderních,⁴³ tvrzení „definujících lidí a ne-lidi, jejich vlastnosti a vztahy, jejich schopnosti a seskupení“ [Latour 1993:15]. Tento komplex tvrzení nazývá Latour moderní ústavou. Komplementárně se k tomu snaží formulovat alternativní zásady ústavy ne-moderní:

⁴² V tomto bodě se například ozývá rezonance s Whiteheadovou monistickou pozicí, která ducha a hmotu považuje jen za přemrštěné abstrakce [více viz Gill 2008: 53].

⁴³ Jak jsme ukázali v kapitole 3.2, antropologická metoda si vždy ponechala schopnost překračovat oddělené sféry přírody a společnosti. Podle Latoura nesmí tímto prizmatem pohlížet pouze na ostatní kultury, ale musí pohlédnout na vlastní moderní společnost, stát se symetrickou.

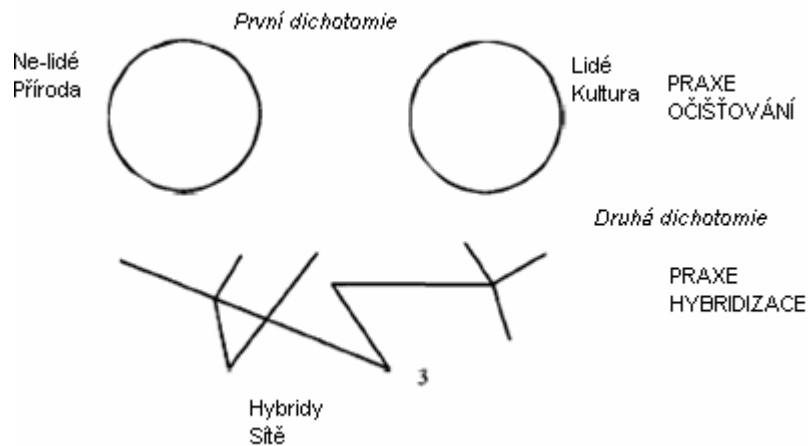
moderní ústava:	ne-moderní ústava:
1. příroda je transcendentní, ale mobilizovatelná	neoddělitelnost společné produkce společností a přírod [sic]
2. společnost je imanentní, ale nekonečně nás překračuje	soustavné sledování produkce objektivní přírody a svobodné společnosti. Konec konců existuje transcendence přírody a imanence společnosti, ale nejsou už oddělené
3. příroda a společnost jsou úplně odlišné a práce očišťování nijak nesouvisí s prací zprostředkování	svoboda je redefinovaná jako schopnost třídít kombinace hybridů, která už nezávisí na homogenním časovém proudu
4. uzavřený Bůh je úplně nepřítomný, ale zabezpečuje rozhodování mezi dvěma odvětvími správy	produkce hybridů se stává explicitní a kolektivní a tím též předmětem rozšířené demokracie, která reguluje nebo zpomaluje její tempo

[Latour 2003: 185]

V následujícím textu se pokusíme osvětlit jejich hlavní body. Výchozí hypotézou je tvrzení, že „slovo »moderní« označuje dva úplně odlišné soubory praktik, které jsou účinné, pouze pokud jsou oddělené, ale odnedávna takovými už nejsou“ [Latour 2003: 23]. První z těchto praktik Latour nazývá praktikami hybridizace,⁴⁴ praktikami korespondujícími s vytvářením nových sítí [Latour 1993:11], a označuje tak vytváření nových směsí druhů, hybridů přírody a kultury.⁴⁵ Druhé jsou potom praktiky očišťovací, které vytvářejí dvě úplně odlišné ontologické zóny – zónu lidí a zónu ne-lidských jsoucen. Přitom hypotéza vztahů mezi těmito soubory praxí je formulována tím způsobem, že čím lépe je provozována praxe očišťování, tím lépe se daří praxi hybridizace, protože hybridy mohou vznikat nerušeně bez přímé pozornosti. Naopak zhroutí-li se praxe očišťování, praxe hybridizace se stane plně nahlédnutelnou, uznanou a regulovatelnou. Obě dvě praxe simultánně vyvstanou naší pozornosti a my se přestaneme moci domnívat, že jsme moderními [ibid.: 1993 :11].

⁴⁴ V anglickém překladu též jako „practices of“, „work of“ „translation“, „mediation“ nebo vytváření „networks“.

⁴⁵ Pojmy kultury a společnosti používá Latour v tomto kontextu jako synonyma.

Zobrazení 5: praxe očišťování, praxe hybridizace [Latour 1993: 11]

5.1.2 Hobbes a Boyle

Vztah praxí hybridizace a praxí očišťování, generující samostatnou Přírodu a Společnost, je i základem zmiňované moderní ústavy. O jejím původu však Latour příliš neříká, dokonce ji označuje i za pouhé „spekulativní cvičení“ [Latour 1993:30]. Otázkou také zůstává, jestli všechnu pluralitu moderního sebepopisování [Petrušek 2006] je vůbec možné pod takovouto ústavu vtěsnat [Kneer 2008: 268]. Počátky jejího působení klade Latour do poloviny 17. století⁴⁶ a ilustruje je na polemice vědce Roberta Boyla (1627-1691) a filosofa Thomase Hobbesa (1588–1679) o dělbě vědeckých a politických mocí, respektive o definici nově vznikající moderní vědy, jejího obsahu a jejího kontextu. Rozbor této polemiky je založen na knize Stevena Shapina a Simona Schaffera *Leviathan and the Air-Pump* [1989]. Hobbes s Boylem podle Latoura pouze nevytvářejí svoje teorie společnosti, respektive teorie vědy (ve skutečnosti se oba snaží o obojí), ale ve svém konfliktu vytvářejí samotné prostředky k myšlení o vědě a politice a k jejich samotné praxi. Boyle se tak zastává nejen konstrukce vzduchové pumpy umožňující dát před představou éteru přednost vakuu, ale i konstrukce celé laboratorní konfigurace, kde jsou v uměle vytvořeném prostředí konstruována fakta za účasti mínění (doxa) založeného na svědectví rovných gentlemanů [Latour 1993:18]. Metody výslechu a biblické exegese jsou tak nově aplikovány na svědectví věcí zkoušených

⁴⁶ V jiném kontextu hovoří však již o Platónovi (viz kapitola 5.1.3). Inspirující Whitehead pak připisuje rozdělení primárních a sekundárních kvalit Aristotelovi, a tak je nutno brát pojem modernosti z časového hlediska „přinejmenším dosti velkoryse, abychom zde mohli Latoura následovat“ [Gill 2008: 69]

v laboratoři [Latour 1993: 22] – svědci jsou ne-lidé, „inertní tělesa, neschopná vůle a předsudku, ale schopná ukázat, značit, napsat nebo vykreslit na laboratorní přístroje a před hodnověrnými svědky“ [Latour 2003:40]. Boyle se tedy takto pokouší vydobýt prostor pro názory v uzavřeném prostoru laboratoře, nezávislé na Hobbesovu monisticky sjednoceném politickém tělesu, bez kontroly státu. „Krásný řád, který se Hobbes pokoušel obnovit, je zničen zmnoženými soukromými prostory, kde se faktům připisuje transcendentální původ,“ [Latour 1993: 22] zmnoženými prostory – laboratořemi, které na druhou stranu potřebují vymezení nezávislosti vůči politickým a náboženským odvětvím správy, a musí se tak vzepřít Hobbesovu monismu.

Symetricky k tomu, jak Boyle vytváří prostor pro přírodu simultánně transcendentální i konstruovanou v laboratořích, vytváří Hobbes Stát reprezentující nahé kalkuluující občany (i když je zcela bezmocný bez mobilizace vědy a technologie) i zdroje pro hovoření o „sociální“, „politické“ moci. Spolu tak utvářejí dvě formy reprezentace – Boyle ne-lidí, Hobbes lidí, jejichž symetrie nám ovšem postupně uniká. Političtí mluvčí „překládají své zmocniteli, kteří nemohou všichni hovořit naráz“, vědečtí mluvčí „překládají své reprezentované, kteří jsou od narození němí“ [Latour 1993: 29].

Boyle a jeho následovníci jsou tedy v Latourově interpretaci představiteli tvrzení, že přírodní zákony unikají našim zásahům, současně však tyto zákony vytvářejí v laboratoři. Podobně Hobbes a jeho následovníci tvrdí nejen to, „že lidé vlastní silou vytvářejí svoji společnost, ale také to, že Leviathan je trvalý a pevný, obrovský a silný...“, že „přes svoji lidskou konstrukci Leviathan nekonečně přesahuje člověka, který ho vytvořil, protože ve svých pórech, nádobách a látkách mobilizuje nespočet věcí a ty mu poskytují jeho konsistenci a trvání“⁴⁷ [Latour 2003: 50]. Řešení tohoto moderního paradoxu spočívá v ústavním oddělení světa přírodního (přestože ho konstruuje člověk; jak jsme viděli v kapitole 3) a sociálního (přestože ho udržují věci, jak jsme naznačili v kapitole 4), které moderním umožní: „aby do každého momentu vytváření svých společností nechali zasahovat přírodu tak, že ji přitom

⁴⁷ Však na slavném leptu Abrahama Bosse vidíme tělo suveréna složené z několika stovek jedinců. Vizuálně symbolizuje problém kompozice politického tělesa – státu. Nicméně takto zobrazeného suveréna netvoří lidé jako takoví, to jest nahá lidská těla, nýbrž lidé oblečení. Navíc vidíme meč, zámek, pole, lodi, města – Leviathan je složen nejen z lidského, ale i z ne-lidského a z nesmírně složité technologie spojování [Latour 2004e: 6, 1981: 284].

nepřestanou připisovat radikální transcendenci; budou se moci stát jedinými autory svého politického osudu a přitom udržovat svoji společnost mobilizováním přírody.“ [ibid.: 51]

Konečně místo Boha v moderní ústavě je takové, že musí zůstat vzdálený jak od přírodních zákonů, tak od zákonů Republiky, zároveň však musí zůstat „uvnitř lidských srdcí“ [Latour 2003: 53]. Z nich může prostřednictvím spirituálního a individuálního náboženství kritizovat jak působení společnosti, tak působení vědy, ale přitom zůstane mimo vědu i společnost. „Nijak se již nebude míchat do vývoje moderních lidí a zároveň zůstane účinný a nápomocný v srdcích jednotlivců.“ [ibid.]

Takto formulovaná moderní ústava zajišťuje největší možný prostor pro praxi hybridizace, ovšem bez možnosti ji nahlédnout [Latour 1993:43]. Za svobodu progresivního směřování přírody a společnosti, mobilizace lidí a ne-lidí „zaplatili moderní trvalou neschopností chápat sebe samé“ [Latour 2003: 61]. Svůj úspěch tedy mohou mylně připisovat jen praxi očišťování.

5.1.3 Moderní a očišťování

Praxe očišťování znamená vytváření dvou separátních kategorií Přírody a Společnosti, které ovšem zpětně nejsou nahlíženy jako důsledky tohoto třídění, ale jako jeho příčiny (viz kapitola 3.2) – Příroda a Společnost nabývají vysvětlující moci, nikoliv potřeby být vysvětleny. Za aktéry této praxe jsou považováni především tvůrci intelektuálního a kritického diskursu – filosofové, sociologové, etikové atp.

Jako první významnou reprezentaci ukazující očištěné a oddělené sféry Přírody a Společnosti Latour interpretuje již slavnou Platónovou alegorii o Jeskyni. V Latourově čtení představuje Jeskyně svět lidí – Společnost, svět mimo jeskyni pak svět „nestvořený lidskou rukou“ [Latour 2004: 10] – Přírodu. Pouze někteří filosofové/vědci mají pak schopnost uniknout sociální dimenzi a nahlédnou její vnějšek. „Přestože svět pravdy se odlišuje absolutně, ne relativně, od sociálního světa, Vědec může procházet sem a tam“, vracet se do Jeskyně s věděním o Přírodě a „utišit nekonečné tlachání nevědomého davu“ [ibid.:11]. V zajetí tohoto roztržení a zdůvodňování výjimečné role Vědy při jeho překonávání pak

zůstává moderní filosofie a (politická) epistemologie,⁴⁸ počínaje Kantem a jeho věcmi o sobě a transcendentálním subjektem (více o moderní filosofii viz kapitola 5.2).

Na tomto základním rozlišení se zakládá i kritická síla moderních, jež spočívá v očišťování hybridů před-moderních společností-přírod skrz separování přírodních mechanismů od lidských zájmů, vášní a předsudků. Tedy kontrastem vyvstanuvší před-moderní kultury-přírody jsou „obviněny ze strašného mišmaše věcí a lidí, objektů a znaků, zatímco jejich žalobci je konečně od sebe zcela oddělili“ [Latour 1993: 39]. Na stejném základu spočívá i následná kritika ze strany sociálních věd, která rozděluje „opravdové vědecké obsahy“ ostatních věd od částí ideologie [ibid.:35]. „Pevně zakotvení v transcendentální jistotě přírodních zákonů, moderní muži a ženy mohou kritizovat a odhalovat, denuncovat a vyjadřovat rozhořčení nad iracionálními vírami a neoprávněnou dominancí. Pevně zakotvení v jistotě, že si lidé tvoří svůj vlastní osud, moderní muži a ženy mohou kritizovat a odhalovat, vyjadřovat rozhořčení a denuncovat iracionální víry, pokřivené ideologie a neospravedlnitelnou dominanci expertů, kteří tvrdí, že vytýčili limity našemu jednání a naší svobodě.“ [ibid.: 36]

Společnost a Příroda jsou tedy podle Latoura simultánními produkty praxe třídění moderních. Jako takové stojí pro Latoura na straně vysvětlovaného, nikoliv vysvětlujícího či zcela transcendentálního. Nutno připomenout, že idea vznikání společnosti jako konkrétní historické modality, respektive tázání se po tom, „v jakém útvaru lidé žijí, není-li to společnost“ rozhodně není rezervována jen pro Latoura. Na tuto charakteristiku upozorňují Balon s Petruskem [2008], když tvrdí, že „v sociologii »pozdní modernity« však patří téměř k dobrému vychování pojem společnosti zpochybnit a eventuálně jej ze sociologie exkomunikovat, aniž se klade otázka, jakou vědou sociologie bude, nebude-li mít svůj tradiční předmět.“ [Balon, Petrussek 2008: 841] Latour, jak uvidíme, na první vznesenou otázku odpovídá pojmem kolektivu (kapitola 6) a na druhou (jak jsme ukázali v kapitole 4.4) tardeovskou alternativou sociologie jako vědy o asociacích-spojeních.

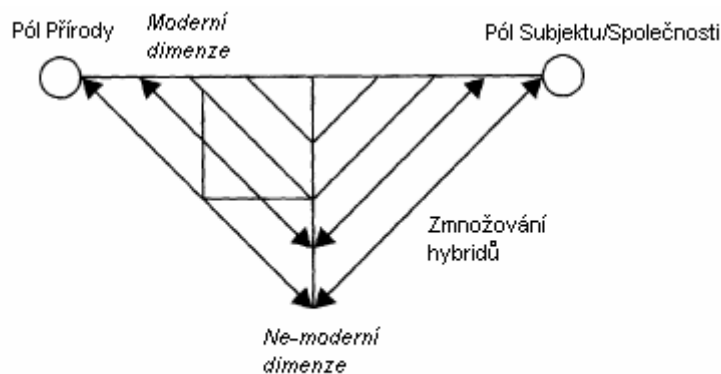
⁴⁸ Latour přidává k epistemologii, jako k disciplíně, která se snaží pochopit, jak je možné překlenout předěl mezi realitou a reprezentací, přívlástek politická, jelikož její tvrzení nejsou limitována na oblast Vědy. Spíše zaručuje vyjmutí Přírody z politiky a generuje Vědu jako jedinou spásu ze zajetí sociálního světa. [Latour 2004: 13]

5.1.4 Moderní a hybridy

To, jak se moderní snaží očistit progresivně se množící hybridy, je zřejmé, vztah moderních k praxi hybridizace je však u Latoura podáván mlhavě, až mírně nekonsistentně. Aby jeho výklad mohl fungovat, potřebuje Latour na jedné straně udržet od sebe praxi očišťování a zprostředkování, na druhé straně se však nechce zařadit do moderní hry denunce a kritiky.⁴⁹ V některých kontextech proto o praxi hybridizace hovoří jako o nereflektované (např. „ti, kdo myslí na své hybridy nejvíce, je co nejvíce omezují, ti, kteří se rozhodli je *ignorovat* (...), je rozvíjejí až do krajností“ [Latour 1993:41, kurziva JM], nebo: „že se něco změnilo ve vztahu mezi tím, co moderní dříve dělali, ale nehovořili o tom, a o čem teď *explicitně* hovoří“ [Latour 2003c: 39, kurziva originál]). Když však nahlíží svoji vlastní úlohu, preferuje vyjádření typu, že moderní „vytrvale drží absolutní dichotomii mezi řádem Přírody a řádem Společnosti, což je umožněno tím, že nikdy *neuvvažují* o praxi očišťování a hybridizace *dohromady*“ [Latour 1993: 40, kurziva JM]. Latour se tak úpěnlivě snaží vyhnout rozlišení mezi bytím (praxí hybridizace) a falešným vědomím (praxí očišťování). Jasně je, že moderní charakterizuje vykonávání obou praxí, jejich vědomé vypořádání s praxí hybridizace je však u Latoura nejasné (viz též níže, kapitola 5.2).

Asi nejkonsistentněji vůči praxi moderních a pohledu Latoura na svoji vlastní úlohu se tak jeví formulace, která používá výše představeného pojmového rozlišení mezi mezičládky a zprostředkovateli (viz kapitola 4.4.1). Podle ní moderní „uznali jejich [hybridů] existenci, ale odebrali z ní jakoukoli relevanci tím, že proměnili plnohodnotné zprostředkovatele v pouhé mezičládky. A mezičlánek – i když je uznávaný jako potřebný – jednoduše transportuje, transferuje, transmituje energii z jednoho či druhého očištěného pólu Ústavy“ [Latour 1993: 77]. Tedy hybridy chápané jako mezičládky jsou brány pouze jako směsi dvou čistých forem [ibid.: 78].

⁴⁹ Má-li se Latour sám zařadit do hry odhalování a kritiky, spolu s Boltanskim a Thevenotem [Boltanski, Thevenot 1991] se pokouší sám sebe charakterizovat jako „odhalovatele odhalovatelů“, a to poukázáním na to, jak moderní ústava slouží jako nevyčerpatelný zdroj kritiky (naturalizace, sociologizace...).

Zobrazení 6: moderní a ne-moderní dimenze

[Latour 1993: 51]

Situace, za které můžeme nahlédnout ústavní pořádek moderních, znamená, že už není možné být moderními – praxe očišťování zklamala natolik, že praxe hybridizace je viditelná, respektive práce očišťování se neustále ztěžuje, protože množení hybridů dosáhlo stupně, v kterém je už nelze ústavním pořádkem zadržet [ibid.: 71]. Dnes nás totiž „... zavalují zmrazená embrya, expertní systémy, digitální stroje, roboti se senzory, geneticky modifikovaná kukuřice, databanky, psychotropní látky na recept, velryby s vysílačkami,⁵⁰ syntezátory genů, analyzátory sledovanosti atd., když naše noviny dennodenně představují tato monstra na celých stranách a když se ani jedno z těchto monster nechce usadit ani na stranu objektů, ani na stranu subjektu, ani do středu, potom je třeba něco učinit.“ [ibid.: 72]

Právě i denního tisku jako analogie používá Latour k demonstraci praxe třídění, která však nedokáže zadržet a zakrýt praxi hybridizace. Na jedné straně si noviny uchovávají tradiční tematické stránky či přílohy typu politika, ekonomika, příroda, věda atd., na straně druhé však v jejich obsahu sledujeme neustálé míšení a stopování heterogenních sítí. Používali Latour v době psaní *Nikdy jsme nebyli moderní* příkladu tehdy velmi tematizovaných ozonových děr, můžeme dnes analogické příklady nalézt v článcích týkajících se globálního oteplování. Obojí jsou to témata, která jsou nepopíratelně současně vědecká i přírodní i politická i ekonomická, respektive lze je v novinovém článku pokrýt pouze vykreslením heterogenní sítě, které se zúčastní jak lidé, tak ne-lidé a která všechny tyto přístupy spojuje do jednoho spletence.

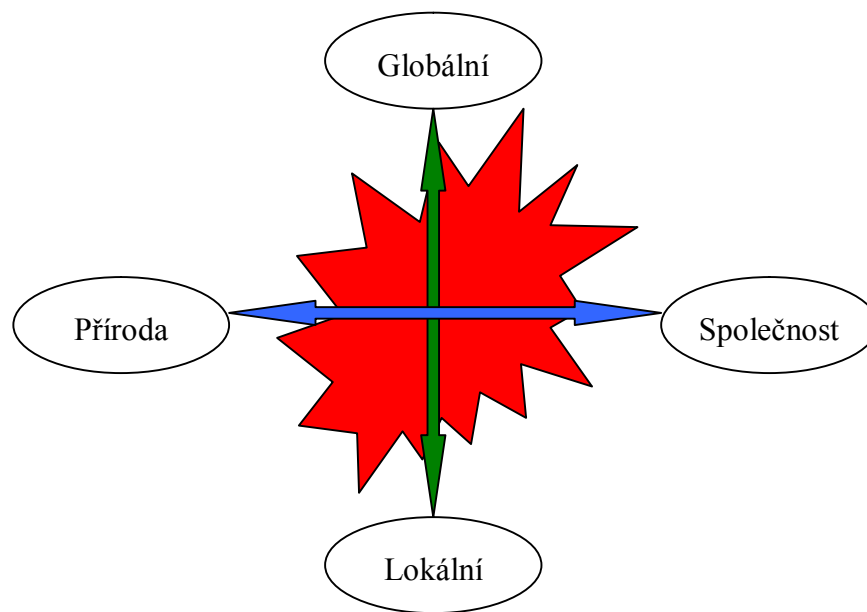
⁵⁰ K socializaci velryb prizmatem ANT viz [Blok 2007].

Produktům praxe směřování, hybridům, tedy rozumíme jako kvaziobjektům/kvazisubjektům [Serres 1982], které participují na kolektivu („rozpuštěné“ přírodě-kultuře (viz níže)) [Latour 2003: 118]. Především vědy a techniky neustále znásobují ne-lidská jsoucna, která se vplétají do kolektivů, a obnovují a rozšiřují tak sociální vazbu. „Jde o konstrukci kolektivů v čím dál tím větším rozsahu.“ [Latour 1993: 142] Jako nejvhodnější nástroj pro popis jejich vzniku i působení je zvolena metafora sítě [ibid.: 119]. Pojem kvazi-objektu pak označuje nejen jeho smíšený (lidsko-ne-lidský) původ, ale právě zvětšující se obtížnost uzavřít ho jednou provždy na stranu spolehlivého neměnného objektu. Jsou otevřeny kompromisům, vyjednáváním, interpretacím [Latour 1990]. V některých textech po přelomu tisíciletí Latour tuto distinkci popisuje jako rozdíl mezi objekty („*objects*“) a věcmi-záležitostmi („*things*“). Zatímco poukazem na objekty lze diskuse a kontroverze uzavírat a lze s nimi zacházet jako s vnějšími vůči sociální a politické sféře, věci-záležitosti jsou případy vyžadující kolem sebe shromáždění kontroverzí a zájmů [Latour 2002d, 2003c: 36].

Za modelový příklad tohoto rozlišení označuje azbest „jako jeden z posledních objektů, které je možné nazývat moderními“. Z ideálního, inertního, technicky efektivního materiálu se však stalo „hrůzné imbroglio práva, hygieny a rizika.“ [Latour 2004: 23]. Radikální změna statusu azbestu proběhla za práce spojování a identifikování následků jako následků a ukázala, že technické výtvořiny nikdy netvoří „jiné universum“ a nemohou být „odděleny od neočekávaných důsledků, které mohou dlouhodobě způsobit“ [ibid.: 24]. Osvobodíme-li je tedy a socializujeme je, vpleteme-li je zpět do jejich heterogenních vztahů, přejde automaticky modalita jejich produkce z „jistoty o produkci rizikaprostých objektů (s jejich jasným oddělením mezi věcmi a lidmi) k nejistotě o vztazích, jejichž nezamýšlené důsledky hrozí narušit všechna uspořádání, všechny plány, všechna působení“ [ibid.: 25]. Rozlišením mezi objekty a věcmi-záležitostmi (též tematizovaným jako „věci faktu“ a „věci zájmu“) se tedy současně integrují témata rizik [Beck 2004], která přestávají být skandálními prohřešky proti modernímu mýtům emancipace, ovládnutí a externalizace, ale stávají se očekávanou součástí jakéhokoliv jednání spolu s normální povinností kontinuální péče o ně [Latour 2008: 12]. Nejde o jejich ovládnutí, spíše o zvýšené vědomí, že takové ovládnutí je

nemožné [Latour 2003c: 36]. K Latourově politické odpovědi na tuto transformaci se dostaneme v kapitole 6.

Pokusíme-li se vytvořit grafické zobrazení místa praxe hybridizace, nacházíme ji ve středu – „uprostřed, kde se nic nemělo dít, je takřka vše“ [Latour 1993: 123] – mezi Přírodou a Společností, které jsou produkty praxí očišťování (viz kapitola 5.1.3), a mezi lokálním a globálním, což jsou arte-fakty sociální teorie (viz kapitola 4.4.2).

Zobrazení 7: praxe hybridizace

JM

5.1.5 Moderní, post-moderní, ne-moderní...

V prostoru vykresleném Latourovou kritikou modernosti se objevují možnosti pro relativní popis historických pozic společností nebo intelektuálního vztahování se k modernosti. Podle Latoura můžou tedy lidé a epochy být:

- **před-moderní:** vyvstávají ovšem pouze kontrastem k moderním jako ti, kteří bez skrupulí směšují svoje přírody a společnosti. Jsou tedy produktem přesvědčení moderních o jejich vlastní výjimečnosti;
- **moderní:** ti, kteří žijí pod moderní ústavou, kteří věří, že žijí ve své očištěné Společnosti a poznávají pravou Přírodu;

- **post-moderní**: ti, kteří berou na vědomí rozpad garancí moderní ústavy, nejsou ji však schopni opustit [Latour 1993: 48] a nahlédnout praxi hybridizace;
- **anti-moderní**: přijímají hrací pole moderních i jejich pojetí časovosti, jen přehazují hodnotící znaménko;
- **ne-moderní**: označují shodně dříve moderní i před-moderní, jejichž totožná podstata se ukáže po pádu opony modernosti;
- **již-ne-moderní** (nebo, jak jsme říkali, spíše **již-ne-věřící-ve-svoji-modernost**): ti, kteří dříve věřili ve svoji modernost, již však v ní věřit nemohou.

5.2 Moderní filosofie

Latour interpretuje moderní filosofii jako neschopnou osvobodit se z rámce moderní ústavy a její vývoj jako pouhé zvýšené akcentování nekonečně se vzdalujícího subjektu a objektu a vykazování praxe hybridizace [Latour 2003: 75-89]. V tomto smyslu klade Latour „vinu“ již na Platónovu teorii poznání [Latour 2002 (1999): 265-289] a pak především na Kanta, kterému přičítá úplné oddělení subjektu a objektu (věci o sobě, transcendentální subjekt). Vědění o hybridech je možné v jejich průsečíku, v řádu fenoménů, ale jako pouhé směsi dvou čistých forem [Latour 1993: 56]. Jako postupné oddalování obou pólů pak Latour interpretuje jak Hegelovu dialektiku, tak fenomenologii a konečně i Habermasův konflikt komunikace subjektů a vědeckotechnické racionality [ibid.: 60]. Ani tzv. sémiotickým obratem se moderní filosofie nedostává k hybridům, protože se koncentruje pouze na „říši středu“, na sledování stop jazykového zprostředkování, ale vyhýbá se problémům spojení s referentem a s kontextem – text se stane primárním, všechno jsou znaky a znakové systémy. V tomto smyslu je nutné také odmítnout pokusy interpretovat Latoura především jako sémiotika [Høstaker 2005]. Přestože je silně ovlivněn sémiotikou A. J. Greimase a přestože pro mnoho lidí můžou být jeho názory pochopitelnější a schůdnější, uzavrou-li se do řádu diskursu, takový způsob jeho čtení jde proti jeho představě použití sémiotických metod (pojmy aktéra, aktanta atd.) na mimo-znakové entity [více viz Akrich, Latour 2006 (1992)]

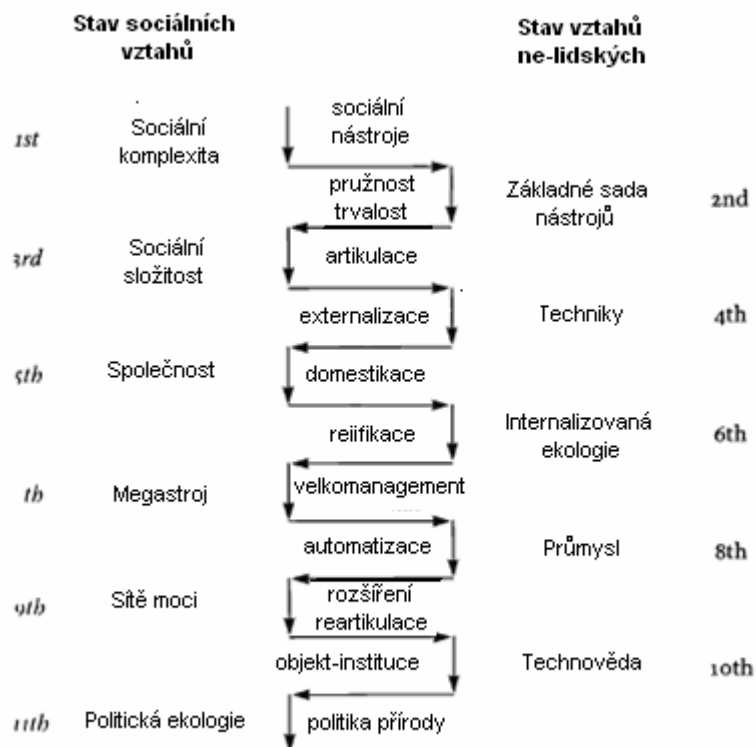
5.3 Moderní čas

Důležitým znakem moderních je také specifické pojetí času, respektive specifická interpretace průběhu času – specifická časovost. Moderní časovost vytváří přelom v normálním běhu času, odstraňuje za sebou svou minulost, a vytváří tak zápas mezi moderními a zastaralými, mezi vítězi a poraženými [Latour 1993: 10, 68, viz též Foucault 2005:79]. Radikálně se odstřihává revolučními skoky od minulosti, po kterých z ní již nic nezůstane. „Cenou za maniakální ničení je stejně tak maniakální uchování.“ [Latour 2003: 91] To se odráží v touze vše opuštěné nějakým způsobem uchovat a datovat.

Kalendář je jen jedním z možných způsobů třídění času. Naopak ne-moderní čas hybridů a praxe hybridizace charakterizuje směšování různých časových rovin, epoch [Latour 1993: 69, 75]. „Mohu použít elektrickou vrtačku nebo kladivo (...). Některé moje geny mají 500 milionů let, jiné tři miliony, jiné 100 000 let a moje zvyky jsou v rozpětí od několika dní až po několik tisíciletí. (...) Definuje nás toto směšování a ne kalendář anebo proud, který pro nás moderní zkonstruovali.“ [Latour 2003: 100] Míchají se i časy věd a technologií, technologických objektů, které mají moc přenášet minulá rozhodnutí v čase, a tak nás ovlivňovat daleko za původními rozhodnutími a jednáními (viz kapitola 4.2.3). „Všechny současné soubory jsou polytemporální“ [Latour 1993: 74], a to navzdory snaze moderních udržet dějiny lidí/společností a ahistoricitu, atemporalitu věcí/věd od sebe oddělené, a tak jednak stále zřetelněji oddělovat objektivitu a efektivitu přírodních zákonů od hodnot, etických pohnutek, subjektivit a politiky lidí a společností [Latour 2002: 244], jednak udržet konsistenci plynoucí ireversibilní hranice časovosti oddělující minulé a budoucí [Latour 1993: 72].

Jako alternativu k moderní časovosti Latour předkládá pokus o „mytické“ vyprávění o historii vzrůstajícího směšování lidského a ne-lidského [Latour 2002: 211-265]. Tato „pragmatogonie“⁵¹ je tedy jakýsi pokus o genealogii socio-technického spojování [ibid.: 242] jako alternativy k mýtu pokroku. Vlastní Latourově vyprávění nového mýtu o časovosti pak spočívá v tom, že v každém kroku je střídavě vlastnost vzniklá v sociálních vztazích použita k vybudování vztahů mezi ne-lidskými jsoucnými a naopak [ibid.: 251].

⁵¹ Neologismus podle vzoru „kosmogonie“ Michela Serrese.

Zobrazení 8: pragmatogonie

[Latour 2002: 213]

V nejvyšším stupni, který Latour nazývá „politická ekologie“, jsou tedy obsaženy všechny úrovně minulého křížení vlastností, proto k čím vyššímu stupni vývoje docházíme, „tím méně čisté jsou definice lidí a ne-lidských jsoucenců“ [Latour 2002: 261], „vždycky jdeme od smíšeného k ještě více smíšenému, od komplikovaného k ještě více komplikovanému“ [Latour 2004:191]. Hlavní bod vyprávění mýtu je tedy vždy právě v překříženích, ne ve stavbě dvou separátních oblastí společnosti a techniky. Pozoruhodné na takovémto podání také je, že se u něj díky použití výkladu skrz vývojové kroky ztrácí pocit ztracenosti v nepřehledném spletní spojení, který se jinak často dostavuje při četbě Latourových prací.

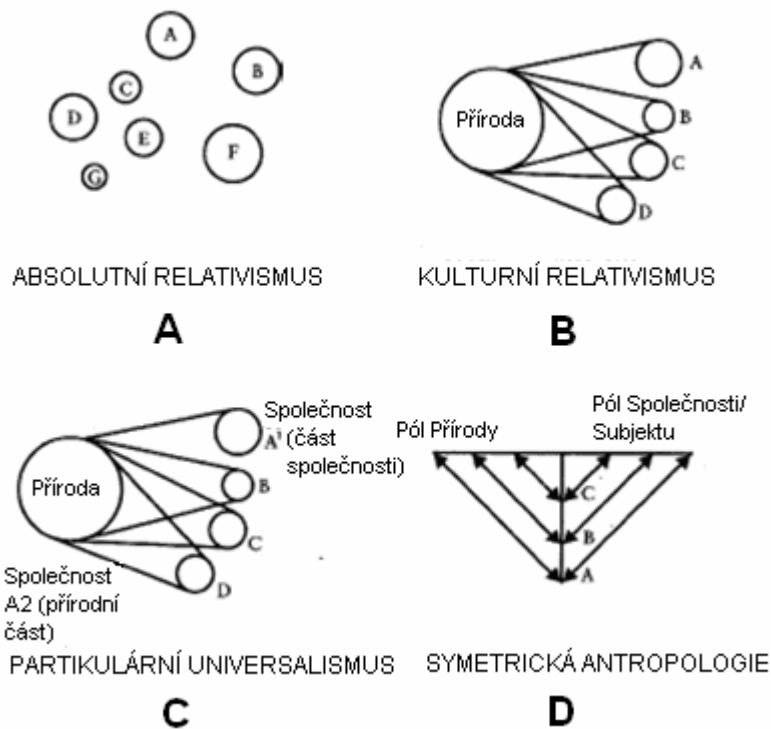
Jinou alternativní formou pro ilustraci ne-moderní časovosti může být jiná představa, která však stejně jako výše popsaná pragmatogonie, určité prvky Latourova přístupu osvětluje, ale další zamlžuje. Zobrazení času jako spirály, která se cyklicky rozpíná od středu, umožňuje zachovat představu minulosti a budoucnosti (ve směru spirály) a současně se stále více nevzdalovat minulosti, neopouštět ji, protože zůstává vždy relativně dosažitelná a vlivná po průsečíku cyklů. Nicméně polytemporalita musí být i v tomto zobrazení přítomna spíše implicitně a metaforicky jako znovunavštěvování či opakování minulosti nebo jako určitá

forma nedeterministické závislosti na ní (každý cyklus je do jisté míry určen průběhem cyklu minulého) [Latour 1993: 75].

5.4 Západ a Druzí

Vzhledem k tomu, že radikální odlišnost „Západu“ od ostatních, založená na oddělování Přírody a Společnosti, je jen součástí klamného sebeobrazu moderních, snaží se Latour odstranit „Velký předěl“ mezi moderním Západem a zbytkem světa a současně zachovat možnost identifikace rozdílů, byť už ne na nepřekonatelné kvalitativní úrovni, a vyhnout se nebezpečí prostého relativismu.

Vztah moderního Západu k před-modernímu zbytku světa je založen na specifickém statusu západních věd a jejich schopnosti přistupovat k Přírodě a mobilizovat ji. Západní vědy, alespoň jak jsou moderními interpretovány, mají schopnost vytvářet spolehlivé vědecké vědění o Přírodě, zcela nezávislé na okolní kultuře, zatímco soustavy vědění ne-moderních kultur jsou schopny pouze reprezentovat Přírodu ve více či méně kulturně narušené či zakódované podobě. Západ drží svoji Kulturu oddělenou od Přírody, zatímco ostatní vytvářejí překrývající se přírody-kultury a nejsou schopni „skutečně oddělit, co je vědění, od toho, co je Společnost, co je znak a co je věc“ [Latour 1993: 99].

Zobrazení 9: Příroda a společnosti

[Latour 1993: 105]

Bereme-li tedy v úvahu pouze výsledky praxí očišťování na póly Přírody a Společnosti, nastávají tři možnosti pohledu. Buďto Přírodu zcela uzavřeme, spokojíme se se sumou nesouměřitelných a nehierarchizovatelných společností a staneme se absolutními relativisty /A Zobrazení 9/, nebo si ponecháme Přírodu, ale vně všech kultur, kterým ponecháme více či méně odpovídající reprezentace Přírody, a staneme se kulturními relativisty /B Zobrazení 9/. Nebo, a to je podle Latoura pozice moderních, garantujeme jedné kultuře (a to skrze moderní vědu) privilegovaný přístup k Přírodě, který tuto kulturu postaví mimo ostatní kultury, a staneme se partikulárními univerzalisty [Latour 1993: 105; C Zobrazení 9]. Toto je také pozice, z které je vlastně nejjednodušší stát se multikulturalisty, protože druhou stranou hodnotných kultur je vždy mononaturalismus [Latour 2002d: 14] – jedna rozhodčí Příroda, která je schopna rozhodnout, co je třeba zachovat mimo pluralitu, jedna Příroda, která odebere kulturám jejich substanci a redukuje je na pouhé reprezentace [Latour 2004: 48, 211, Latour 2004b].

Chápeme-li ovšem Přírodu a Společnost jako produkty praxe očišťování, dojdeme k názoru, že „existují jenom přírody-kultury“ [Latour 1993:104]; „jestli je něco, co děláme

všichni, je to určitě to, že konstruujeme jak naše lidské kolektivy, tak ne-lidi, kteří je obklopují.“ [Latour 1993: 106]. Postoj symetrické antropologie v situaci, kdy všechny kolektivy chápe jako shodně ne-moderní, je tedy nesoustředit se na rozdíly ve vztazích přírod a společností, ale na velikost mobilizace – intenzitu praxe hybridizace /D Zobrazení 9/. Čili kolektivy neodděluje žádný „Velký předěl“, ale „kolektivy se mohou lišit ve velikosti“ [ibid.: 108]. Západní věda a technologie není tedy podstatná kvůli svému výjimečnému přístupu k Přírodě, ale kvůli schopnosti zmnožovat ne-lidi mobilizované do vytváření delších sítí, a zapojené tak do vytváření kolektivu a zvyšování intimity našeho společenství s těmito jsoucnými [ibid.: 108, 117] (viz kapitoly 3 a 4). Až poté přichází ke slovu dichotomie Společnosti a Přírody jako dočasný a historicky relativní produkt praxe očišťování⁵² [ibid.: 128], který, v případě moderních, zabraňuje konceptualizaci hybridů jako takových a umožňuje jejich další množení.

Poukazem na pouhou kvantitativní odlišnost v délce sítí je reinterpretován i pojem západní racionality. Rozdíly mezi věděními nejsou ve formě, v ovládnutí logiky či Metody (viz kapitola 3) nýbrž ve velikosti sítí – množstvích a síle asociací. Nařčení z formální odlišnosti, iracionality, lze vždy odrazit poukázáním na analogickou situaci ve vědění žalobce.⁵³ „Iracionalita je vždy nařčení někým, kdo staví síť přes někoho, kdo mu stojí v cestě; není žádný velký předěl mezi myslmi, ale pouze delší nebo kratší síť; tvrdší fakta nejsou pravidlem, ale výjimkou, protože jsou potřeba jen ve velmi málo případech k vytlačení druhých ve velkém měřítku z jejich obvyklých cest.“ [Latour 1987: 258] Mimo síť technovy cirkulují slabší tvrzení, která nepotřebují být neměnná, autorská a odolná.

5.5 Struktura a sémantika

Je nutné si povšimnout toho, že všechny Latourové charakteristiky modernosti leží primárně na poli sémantiky, „kulturního sebepopisu“ [Kneer 2008: 266]. Latour necharakterizuje modernost jejími strukturními vlastnostmi, a tudíž ani její opouštění neznamená nutnost

⁵² Vzpomeňme si, že již v raném období studia vědy Latour považuje přírodu za relativní výsledek praxe vědců (kapitola 3.2.3).

⁵³ v tomto kontextu Latour interpretuje známý příklad čarodějnic v kmeni Azande [viz Latour 1987; originál Evans-Pritchard 1937]

strukturní přeměny (jako například u přechodu z první do druhé moderny Ulricha Becka), ale vždy spíše jen změnu v sebepojetí již-ne-moderních. Latour si je této skutečnosti vědom, a pokud například srovnává svou teorii právě s teorií druhé moderny Ulricha Becka, píše: „... pro Becka a jeho skupinu musí být důkazy nalezeny v *podstatě* fenoménu, který studují, pro mě pouze v *kolektivní interpretaci* fenoménů, které v zásadě nikdy moderní nebyly“ [Latour 2003c: 39]. Jedná se vždy o kolektivní interpretace času, poznání, vývoje, atd., které zapřičiňují přehlížení praxe hybridizace, jež je takto akcelerována, ale v jádru je shodná s praxí před-moderních či ne-moderních směřování lidského a ne-lidského.

Vstup do ne-moderního světa, který jsme nikdy opravdu neopustili, tedy ono zvolání „Nikdy jsme nebyli moderní“, závisí primárně na zrušení třetí položky moderní ústavy – Příroda a Společnost již nemohou být prvotně dva oddělené řády; praxe hybridizace musí být uznána a zviditelněna – „Sítě vycházejí z ilegality.“ [Latour 2003:183] Představy společnosti a přírody zcela nemizí. V důsledku se snažíme o vytvoření (chceme-li konstrukci) externí, nezávislé přírody a svobodné společnosti, vždy se však jedná o jejich koprodukcii, nikdy ne o nezávislé primární řády [Latour 1993: 134, 139, 140]. Cílem je „uskutečnit práci očišťování, ale jako specifický případ práce zprostředkování“ [ibid.: 134], ne jako odkaz na již existující sféry Společnosti a Přírody.

A stejně jako přehlížení praxe hybridizace mělo za následek její nekontrolované bujení, má její zařazení pod ne-moderní ústavu za cíl učinit z produkce hybridů předmět rozšíření demokracie, která reguluje či zpomaluje tempo dané produkce. „Toto zpomalení, toto umírnění, tato regulace je to, co očekáváme od naší morálky.“ [Latour 1993: 142] Jinými slovy, produkty vědy a techniky explicitně vstupují do politiky. „Polovina naší politiky se odehrává ve vědách a technice. Polovina naší přírody se odehrává ve společnostech. Spojme je dohromady – tady znovu začíná politika.“ [Latour 2003: 189] Anebo, jak to napsal již v roce 1988 v *How to write „The Prince“ for Machines as well as for Machinations*: „pokud věda a technika jsou politika pokračující jinými prostředky, pak jediný způsob, jak provozovat demokracii, je dostat se dovnitř vědy a technologie, to jest penetrovat tam, kde jsou společnost a věda simultánně definovány stejnými tahy. Tam stojí nový Vladař. Tam bychom měli stát my, pokud má být Vladařem více než pár jedinců, pokud má být nazýván »lidem«“ [Latour 1988c].

5.6 Pojetí člověka

Latourovo používání pojmu ne-lidský aktér i odlidštěně znějící pojem hybridů může zapříčinit, že bude obviňován z antihumanismu, či alespoň k němu řazen. V zásadě se ovšem u Latoura nejedná ani o zvěstování v písku mizející stopy člověka [Foucault 2007], ani o vítání generace cyborgů s otevřenou náručí, ani o metodologické vymazání člověka a jeho nahrazení komunikacemi či systémy [Luhmann 2006].

U Latoura mizí spíše jen určitý typ pohledu na člověka jako (svobodného, politického...) Subjektu uzavřeného ve Společnosti, člověka, který sám o sobě, ze své lidské podstaty, nabývá nějakých vlastností či práv. „Dokud bude humanismus konstruován skrze kontrast objektem, starost o nějž byla přenechána epistemologii, ani člověk ani ne-člověk nemůže být pochopen.“ [Latour 1993: 136] Jak bylo ukázáno výše (viz např. kapitola 5.3), člověka Latour nechápe jako nějaký trvalý tvar, „lidská přirozenost je souborem svých delegátů a reprezentantů, svých podob, svých poslů.“ [Latour 2003:181] Člověk není člověkem ve Společnosti, ale člověkem v celém kolektivu lidského a ne-lidského, kolektivu časů a výtvorů. A v takovém kolektivu, v závislosti na množství a kvalitě potenciálních spojení, vzniká jak lidská subjektivita [např. Latour 1998], tak svoboda (viz kapitola 4.4.2, [Latour 2005: 204-213]). Subjekt je tedy závislý na vnějšku, musí být subjektivizován a musí se subjektivizovat, na druhou stranu to ovšem neznamená návrat k pojetí člověka jako *tabula rasa*, protože takové pojetí člověka nijak neomezuje časovost (viz kapitola 5.3) těchto spojení a jejich artikulaci třeba prostřednictvím přírodních věd (geny, hormony, instinkty atp.). „Musíme se naučit ignorovat definitivní podobu lidí a ne-lidí, s kterými sdílíme čím dál více naší existence. Neurčitost, vzájemná výměna vlastností, kterou si potom uvědomíme, je charakteristikou naší pre-moderní minulosti (...) a stejně tak charakteristikou naší moderní a ne-moderní přítomnosti. [Latour 2006b (1994) : 498].

6. Politika kolektivu

Zviditelnění bujení hybridů po pádu opony modernosti umožňuje nahradit jejich nekontrolovanou produkci produkcí regulovanou, o které se společně rozhoduje – demokracií rozšířenou na věci [Latour 2003: 184-185]. To je politický odkaz Latourova eseje *Nikdy jsme nebyli moderní: třídění kvaziobjektů* musí probíhat oficiálně a veřejně. Jak už bylo řečeno, pojem kolektivu jako sdružení lidského a ne-lidského, jako alternativy k dichotomii Kultury a Přírody (tedy jakési přírody-kultury), Latour představuje již v tomto eseji, nicméně detailního rozpracování se daný pojem dočkává až v práci *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy* [2004], v které autor prezentuje svoji představu alternativní interpretace *politické ekologie*⁵⁴ jako politiky, která bere vážně lidské i ne-lidské a která se současně nenechá paralyzovat moderní představou Přírody.

⁵⁴ Jako protikladu k teoretické ekologii.

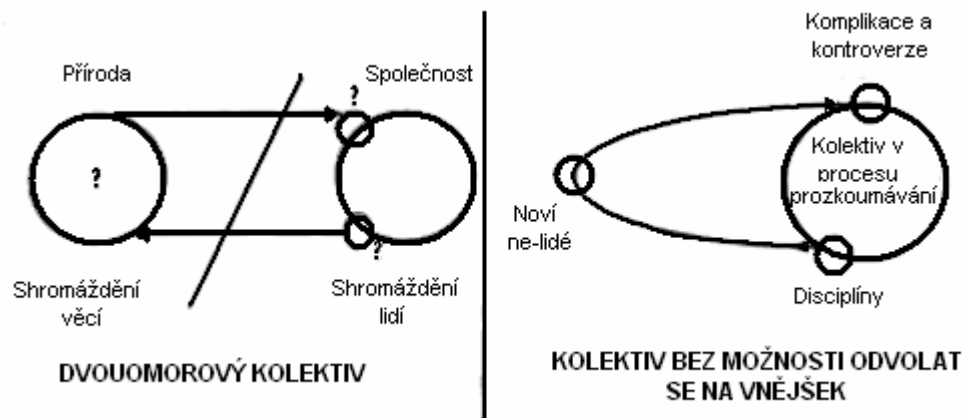
Pojem kolektivu⁵⁵ slouží k popisu symetrického zařazování a hierarchizace objevujících se lidských i ne-lidských (produkty vědy a techniky, „přírodní“ entity) aktérů. Konstrukce *kolektivu* je chápána jako pravá úloha politiky a symetricky se jí účastní aktivity různých profesí (typologizovaných u Latoura jako vědec, politik, ekonom či moralista). Nepočítá se tedy již s neměnným rozdělením jejich kompetencí na přírodní fakta, která automaticky přistupují do Přírody, a na normy, etiku a instituce, které řídí inkluzi a hierarchii mezi lidskými aktéry, nýbrž se klade důraz na cyklicky probíhající konstrukci jednoho celku (kolektivu) a nutnost reflektovat i uvědomovanou a nikdy ne nutně definitivní exkluzi.

Pojem kolektivu má být současně také nabídkou pro reinterpetaci sebeepochopení ekologických hnutí, která si podle Latoura sama podkopávají svoje úsilí a paralyzují svoje politické snahy tím, že přebírají moderní představu o Přírodě a Vědě [Latour 2004: 129]. Současná témata ekologické krize však sama o sobě popírají představu vnější Přírody, kterou je potřeba chránit: „zájem o prostředí začíná ve chvíli, kdy už *není žádné prostředí*, žádná zóna reality, ve které bychom se mohli nenuceně odtrhnout od důsledků politického, industriálního a ekonomického života.“ [ibid.: 58, kurziva originál]. Jelikož už není žádná Příroda, politická ekologie musí vždy hovořit o asociacích entit, o multiplikaci připojení a vedení.⁵⁶ Není schopna definovat dobro dehumanizované Přírody, ale je s to narušit naše jistoty o vztahu dobra lidí a věcí, cílů a prostředků, zkrátka i u ní dochází k nutné transformaci analogické k rozlišení objektů a věcí-záležitostí v kapitole 5.1.4 [ibid.: 20-22].

Pro ilustraci lze uvést příklad konference v Kjótu, při níž se nekonala dvě nezávislá zasedání – politiků reprezentujících lidi a vědců reprezentujících Přírodu, ale „politici a vědci, průmyslníci a radikálové se nacházeli v lavicích *jednoho shromáždění*, neschopní již více spoléhat na starobylou výhodu spásy zvenčí skrze Vědu a bez možnosti mumlat s pokrčením ramen: »K čemu jsou nám tyto argumenty? Zem se bude točit bez nás, ať už se rozhodneme jakkoli.« [Latour 2004: 56, kurziva originál]

⁵⁵ Před Latourem již např. [Sartre 1967].

⁵⁶ Například ochrana určitého živočišného druhu není možná, aniž by byl spojen s nějakou zájmovou skupinou, která ho zase musí spojovat se zákony, médií atd.

Zobrazení 10: Kolektiv

[Latour 2004: 37]

Představa kolektivu tedy nahrazuje ideu dvou samostatných sfér, Přírody a Společnosti, jež jsou odděleny propastí, kterou je schopna překlenout Věda strážena politickou epistemologií, ideou procesu rozšiřování jednoho celku o lidské a ne-lidské členy, procesu tvorby společného světa. Můžeme se opět pokusit charakterizovat laickými slovy rozdílnou logiku těchto dvou schémat. První schéma Přírody a Společnosti jako by se odvíjelo od představy světa objevů zákonitostí Přírody (tedy jakési přírody „přírodní“; např. Newtonovy zákony). Věda schopná nahlédnout Přírodu objevuje platné vědecké zákony, které limitují Politiku a Společnost. Druhé schéma je spíše interpretovatelné představou vynálezu (jakási „umělá příroda“ např. určité umělé hmoty, GMO (geneticky modifikovaný organismus)) – vědy konstruuji novou entitu, kterou je nutno zařadit do existujícího řádu, což je chápáno jako navýsost politická záležitost. Toto schéma tedy odpovídá současné situaci, kdy se kolektivy musejí vyrovnat s neustále vznikajícími novými kandidáty začlenění. Nutno podotknout, že rozlišení představy objevu a vynálezu je pouze ilustrační, jak bylo ukázáno výše (kapitola 3.2.3). Latour samotný takovou představu o objevu odmítá a dekonstruuje ji v tom smyslu, že ji chápe stejně jako pojem vynálezu prizmatem konstruktivismu.

6.1 Propozice

Pro kandidáty začlenění do kolektivu navrhuje Latour whiteheadovský [Whitehead 1978] pojem „propozice.“ Tento termín, chápáný spíše ve významu návrhu než (pravdivého nebo nepravdivého) tvrzení [Latour 2002 (1999): 379], je opět příkladem symetrického přístupu

k lidem a ne-lidem [Latour 2004:83]. Propozice jsou nejisté návrhy spojenectví, s možností následné artikulace skrze vytváření sítě s dalšími entitami. Propozice mohou být skupiny,⁵⁷ lidé, technické artefakty, druhy zvířat, výzkumné programy a podobně, kteří se nabízejí kolektivu a snaží se asociací s jeho členy dosáhnout místa v něm [Latour 2004: 124]. Pomocí zmíněné artikulace [Latour 2004d: 2-9] nabývají zřetelných kontur a získávají schopnost řeči, schopnost být slyšeni. Schopnost řeči je tedy umožněna jak lidem, tak ne-lidem, a to vždy zprostředkovaně přes symetricky chápaný pojem reprezentace a mluvčího (viz kapitola 5.1.2). Lidé stejně jako ne-lidé hovoří prostřednictvím mluvčích (vědců, politiků, přičemž u obou vzniká stejný problém nejistoty, co se týče věrnosti překladu) pomocí nějakých zprostředkujících stavů, technologické nadstavby (např. laboratoří, institutu voleb, výzkumu veřejného mínění atd.), schopných přeložit jejich mlčení (u ne-lidí), či jejich neschopnost mluvit naráz (u lidí) [Latour 2004: 64].

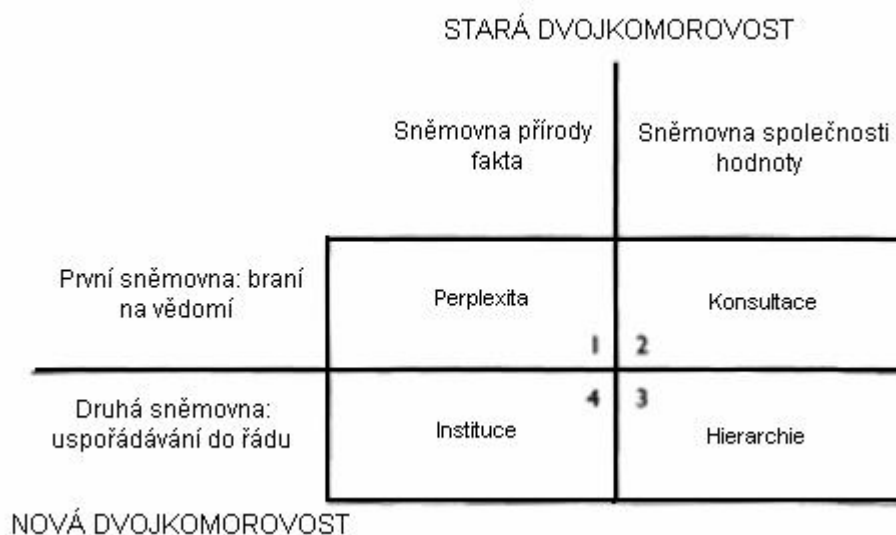
Propozice tedy chápeme jako návrhy adresované kolektivu s cílem jeho rozšíření. Dekonstrucí pojmu faktu (náležejícího moderní Přírodě) a pojmu hodnoty (náležejícího moderní Společnosti) pak Latour dochází k definici sil, které kolektiv potřebuje pro udržení procesu svého rozšiřování o tyto nové entity-propozice. Rozlišení na fakta a hodnoty podle autora opět neodpovídá situaci světa plnicího se hybridy, protože odděluje otázku toho, co je, od otázky toho, co by mělo být; v současném rostoucím světě je však nemožné „začít klást morální otázku *až poté*, co byl stav světa již definován“ [Latour 2004: 125 kurzíva originál].

6.2 Moci kolektivu

V představě faktů stejně jako hodnot se totiž podle Latoura dají identifikovat dvě složky. První zabráňuje předčasné arbitrární redukci a vyjadřuje první základní vlastnost kolektivu, kterou Latour nazývá „moc braní na vědomí“ [Latour 2004: 108]. Tato moc se zajímá o otázku „kolik nás je?“. Na straně faktů se v laboratoři objevují propozice (performance entit), jejichž počet a mnohost nesmí být opomíjeny. Na straně hodnot se v politice objevují mluvčí, jejichž hlasy nesmějí být obcházeny [ibid.: 109]. Přeloženo do jiných slov to znamená, že

⁵⁷ Latour zmiňuje např. oběti automobilových nehod jako lidské skupiny, která ještě nebyla dostatečně artikulována.

v první instanci je zakázáno redukovat (ne-)lidské kandidáty na členství v kolektivu, a v druhé, protože kandidáti se nikdy nepokoušejí vstoupit do kolektivu sami⁵⁸ [Latour 2004: 165, 172], pak redukovat jejich jednatele, mluvčí a soudce, kteří rozhodnou o jejich akceptování či odmítnutí [ibid.: 107].

Zobrazení 11: stará a nová dvojkomorovost

[Latour 2004: 115]

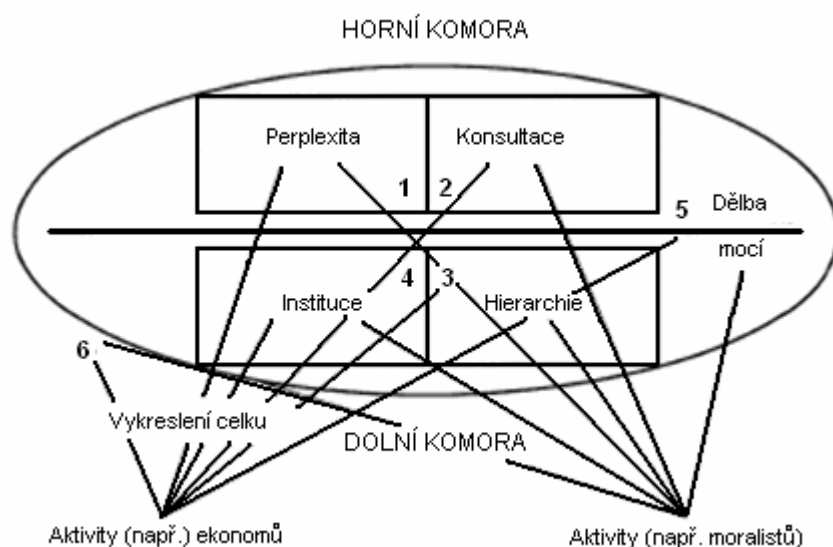
Druhou mocí kolektivu je moc „uspořádávání do řádu“, jež zodpovídá otázku „můžeme žít spolu?“. Z pojmu hodnot si tato moc bere otázku kompatibility kandidátů s již institucionalizovanými složkami kolektivu a veřejného vytvoření hierarchie vzájemné důležitosti [Latour 2004: 107]. Z faktů si pak bere jejich pevnost poté, co byly stabilizovány (viz kapitoly 3.2.2 a 3.2.3). Proto po institucionalizaci propozic jejich legitimní přítomnost v kolektivu již nemá být zpochybňována [ibid.: 105].

Kolektiv je tedy definován pohybem, kterým přijímá hlásící se nové entity-propozice a rozhoduje o jejich zařazení do svého řádu nebo o jejich externalizaci. „Již nemáme společnost obklopenou přírodou, ale kolektiv produkující jasnou hranici mezi tím, co internalizoval, a tím, co externalizoval.“ [ibid.: 124] Procesem rozšiřování kolektivu se tak postupně mění identita „nás“, identita sebechápání kolektivu. Současně s procesem rozšiřování kolektivu se produkuje i jeho okolí obsahující exkludované entity, které se ovšem mohou navracet

⁵⁸ „Každá skupina cizinců učiní svůj slavnostní vstup do města, za méně či více rozsáhlou skupinou členů kolektivu, s kterými uzavřela pouta přátelství, nebo kteří bili určeni jako jejich soudci, patroni, zmocnitelé či garanti.“ [Latour 2004: 172]

v dalších cyklech a často se také vrátí s takovou silou, že je již nejde odmítnout.⁵⁹ [Latour 2004: 199].

Kdo vykonává výše zmíněné moci kolektivu? V koncepci kolektivu ztrácí Věda svoje výsadní postavení, které si nárokuje ze své schopnosti překonat Velký předěl, schopnosti uzavírat diskuze, ztrácí svoji schopnost limitovat Politiku odkazem na Přírodu. Stávají se z ní vědy („sciences“ – vždy v plurálu), které se zúčastňují, stejně jako odlišná povolání ilustrativně Latourem typizovaná jako politika, ekonomika, či morálka, chodu kolektivu stabilizováním vztahů mezi lidmi a ne-lidmi [ibid.: 162-163].

Zobrazení 12: aktivity kolektivu

[Latour 2004: 155]

Pokud jde o detailnější rozbor toho, jak jednotlivé profese přispívají ke všem složkám cyklu tvorby kolektivu, odkážeme na původní zdroj [Latour 2004: 128 – 183]. Pro přiblížení uvedeme ke každé profesi alespoň jednu její aktivitu. Jak jsme viděli v kapitole 3, vědy konstruují nespočetné instrumenty umožňující detekci dříve neviděných entit (úkol č. 1). Politika se zabývá produkcí zastánců názorů, zaujatých stran, účastníků (úkol č. 2). Ekonomové⁶⁰ vytvářejí obecný jazyk (jeden z možných) umožňující souměřitelnost a

⁵⁹ Například odmítli bychom v devadesátých letech ozonovou díru, jako entitu s kterou nemusíme počítat, vrátila by se zřejmě za několik desetiletí ve spojení se zástupy onemocnělých rakovinou kůže.

⁶⁰ Ekonomy nechápe Latour jako odhalovatele ekonomické základny, ale spíše jako ekonomizéry, konstruující svoji práci makroekonomickou realitu [Latour 2004: 135].

kalkulaci (úkol č. 3). Moralisté pak tím, že požadují, aby žádná entita nebyla považována za pouhý prostředek⁶¹ (protože už není žádné místo, kam by se tyto čisté prostředky mohly odložit), přispívají k čtvrtému úkolu stabilizace paradoxně tím, že ho činí problematictější, a tím, že dodávají exkludovaným entitám právo na znovuvyslyšení, a zajišťují tak cykličnost projektu budování kolektivu.

Kromě těchto čtyř úkolů se všechny zmíněné typizované aktivity účastní i úkolu pátého a šestého, tj. úkolu dělba moci (oddělení schopnosti brát na vědomí a schopnosti uspořádat) a úkolu vykreslení, reprezentace celku [Latour 2004: 137], a konečně i úlohy sedmé – úlohy protokolovat, sledovat průběh budování kolektivu, zaznamenávat výsledky, archivovat je a uchovat. Úlohy, která umožňuje pokračovat v procesu rozšiřování. Zde také nastupuje úloha byrokratů, které se Latour snaží osvobodit od opovržení, při administraci kontinuity veřejného života [ibid.: 205] a Státu, který je založen na schopnosti sledovat experimentování během stavby kolektivu [ibid.:235].

6.3 Kolektiv, právě teď!

Koncept kolektivu bere vážně praxi hybridizace a pokouší se brát vážně čtvrtý článek ne-moderní ústavy, totiž viditelnou, veřejnou, demokratickou regulaci vznikajících hybridů. Má sloužit pro pochopení politiky v situaci, kdy je jasné, že to, „co je oficiálně politické, je jenom špička ledovce, srovnáme-li to s mnoha jinými aktivitami generovanými mnoha jinými »aktivisty«, nejen těmi, kteří o sobě tvrdí, že dělají politiku *per se*.“ [Latour 2007: 3] Politika je tedy chápána jako progresivní kompozice společného světa, na které, jak ukázala kapitola 3 a 4, ve vysoké míře participují vědy a technologie generující a schopné generovat nové asociace lidí a ne-lidí, vědy a technologie, jejichž aktivita však už sama o sobě nikdy nestačí k přijetí nových entit do kolektivu.⁶²

⁶¹ „Můžeme definovat morálku jako *nejistotu* o pravých vztazích mezi prostředky a cíly, rozšiřující Kantovu slavnou definici povinnosti »používat lidství nejen jako prostředku, ale také jako cíle« – ovšem za předpokladu, že ji rozšíříme i na ne-lidi“ [Latour 2004: 155 kurzíva originál]. Nebo: „ekologická krize (...) se prezentuje především jako generalizovaná vzpoura prostředků“ [ibid.: 216].

⁶² Například vědci vytvořené geneticky modifikované organismy nevstupují automaticky do světa, ale jejich existence v něm je závislá na dalších procedurách.

Kolektiv rozšiřuje chápání „my“, protože proti nám nikdy neleží netečná Příroda ani němé objekty, naopak jsou „rozpuštěny“ mezi námi, spojeny s námi. Kolektiv pomáhá plně reintegrovat do politiky věci, ale i lidi, protože starost, zájem o věci-záležitosti nás často spojuje více než hodnoty a principy,⁶³ a současně v politice simultánně otevírá (i zpochybňuje) obě otázky reprezentace (viz kapitola 5.1.2), nikoliv jen otázku reprezentace lidí [Latour 2004e]. „Demokracie orientovaná na věci[-záležitosti] se musí zajímat o procedury pro zjištění relevantních stran stejně jako o metody, jak přivést do centra debat svědectví toho, o čem se má debatovat“ [Latour 2004e: 8]. Nejde samozřejmě o to, dát raketoplánům či hřebenatkám hlasovací právo, spíše jde o to, soustředit se na mechanismy a zprostředkování, kterými je lze dostat dovnitř politických shromáždění.

Podobně jako u výše zmíněného opouštění modernosti nejedná se pro Latoura při přechodu ke kolektivu o nutnost nějaké zásadní praktické restrukturalizace, ale o pouhou re-interpretaci již probíhajících procesů [Latour 2004: např. 20-22, Kneer 2008: 298]. Ekologická hnutí sice hovoří o Přírodě, ale ve skutečnosti v praxi je jejich jedinou šancí na úspěch aktivní účast při směšování lidí a ne-lidí; politici hovoří o lidech, státu a společnosti, ale nebyli by schopni se o ně zodpovědně postarat bez toho, aby věnovali svoji největší pozornost ne-lidem. Tento fakt však může být považován i za velké minus Latourova přístupu, jelikož veškerou svoji pozornost věnuje myšlenkové reorganizaci na vysoké úrovni, ale ne konkrétním institucionálním změnám, které by přispěly k lepšímu průběhu budování kolektivu. Protože pokud kolektiv funguje již nyní tak, jak má, a pouze my myslíme ve starých kategoriích, pak snad nemá cenu se vůbec snažit.⁶⁴ Schůdnější je spíše chápat uvědomění si práce kolektivu jako možný popud k institucionální reorganizaci, které se však Latour v zásadě nijak nevěnuje. A tak je možné, že jeho přístup např. Lindermann interpretuje jen jako rozšířenou verzi antropocentrické expertokracie [Lindermann 2008: 357]. To se zdá na jedné straně nespravedlivé vzhledem k pluralitě typů participujících na tvorbě kolektivu a zásady „braní na vědomí“, na druhé straně je to ale pochopitelné, protože Latour nikde přesně

⁶³ „Přestože Jivaroané, Číňané, Japonci, věřící členové Umma, znovuzrození křesťané *nechtějí* pod stejnou klenbu [shromáždění], jsou chtě či nechtě *připojeni* těmi prozatímními sestavami, které nazýváme trhy, technologie, vědy, ekologické krize, války a teroristické sítě“ [Latour 2004e: 27; kurziva JM]

⁶⁴ Také by se dalo namítat, že k jisté kolektivní reinterpretaci věcí již dochází. Ta nicméně zachovává pojmy přírody a společnosti a proměňuje spíše vztahy mezi nimi, než aby se obracela ke konceptu zcela jinému – k nějaké analogii kolektivu.

necharakterizuje instituce a procesy shromažďování, ve kterých by se měli setkávat. Ano, dokážeme si jeho prizmatem představit, jak se například při otázce stavbě dálnice (nebo přijetí GMO) již dnes všechny čtyři typy profesí angažují, jak zprostředkovávají, zastupují hlasy lidí i ne-lidí, ale marně hledáme vyjádření, jak přesně by tyto hlasy měly být transformovány do rozhodnutí o přijetí plánu oné dálnice (přijetí GMO jako neškodných). Tato rozhodnutí ponechává Latour na kolektivu, a vlastně tak končí svoji práci tam, kde práce mnohých politických myslitelů a praktiků teprve začíná.

Pocit neurčitosti, který po sobě koncept kolektivu zanechává umocňuje i Latourova neochota zodpovědět na otázku, kolik kolektivů vlastně existuje, respektive v jakém rámci si je můžeme představovat (planeta, světadíly, civilizace, národní státy, přesahující hranice, atd....) [Latour 2004: 215, 217]. I odpověď na tuto otázku je ponechána nejistotě a její vyjasnění se čeká až od procesu objevování kolektivu. Nicméně naše soužití s ostatními již není nahlíženo prizmatem moderního času (zastaráváš, či modernizuješ?), ale spíše prostoru (můžeme žít spolu?) – čas revoluční je nahrazen časem kohabitačním [Latour 2004:30]. V jiném kontextu zdůrazňuje Latour velikost a obtížnost úkolu této kohabitace ve společném světě. Vždyť nespojujeme jen naše kultury, které lze jednoduše tolerovat (multikulturalismus je jen druhá strana mononaturalismu [Latour 2002d:14], viz kapitola 5.4), ale celé kolektivy, protože není možné nechat „všechny, kteří chtějí participovat, odložit ve venkovním vestibulu veškeré příslušenství a veškerá připojení, které jim umožňovaly existovat“ [Latour 1999c: 30]. Již-ne-moderní Západ do tohoto úkolu vstupuje již bez Přírody po svém boku, nicméně s možnostmi, tváří v tvář druhým, nově zformulovat a definovat, kým se chce stát a jakou úlohu bude ve tvorbě společného světa hrát.

7. Závěr – jak žít s monstry?

Mytická postava Dr. Frankensteina bývá obviňována kvůli stvoření ohavného monstra. Nicméně v původním románu Mary Shelleyové [Shelley 2008] nespočívá vina nedostudovaného Victora Frankensteina ve stvoření umělého monstra, ale v jeho opuštění a zanechání svému osudu. Frankenstein lituje toho, že vytvořil monstrem, avšak nechápe, že zločin spáchal teprve svým útekem z laboratoře a zřeknutím se svého výtvoru [Latour 2008: 10-11, Latour 2004: 193].

Sledovali jsme Latourovu intelektuální snahu pochopit vznikání monster, naši interakci s nimi a konečně, vždyť i my sami jsme jedněmi z nich (kapitoly 4.4.2, 5.3, 5.5), také naše uznání, naši lásku k nim [Latour 2008:11, Latour 1996]. „Je nás více, než jsme se domnívali“ [Latour 1993b (1984) : 35], zjevilo se, jak jsme ukázali, lidem po zrodu mikroba jako aktéra. A jelikož je nás od té doby stále mnohonásobně více a více, předkládá Latour koncepty, které nám mají pomoci spolu žít, myslet nás dohromady a organizovat náš společný život.

V úvodu jsme si kladli otázky po sociálně-teoretické, politické a etické relevanci Latourova díla. Nyní je čas, abychom je rekapitulovali a poukázali na to, jak se je tato diplomová práce pokusila zodpovědět.

7.1 Otázka teoretická

Balon s Petruskem ve svém *Ohlédnutí za vývojem sociologické teorie v posledním čtvrtstoletí* [Balon, Petrussek 2008] jmenují tři velké problémy, které sociologická teorie „většinou nerada“ [ibid.: 840] periodicky řeší, a ke kterým se tedy vrací i v tomto časovém období. Sociologie je nucena se vypořádávat 1) se zpochybněním konceptu společnosti a otázkou, v jakém útvaru lidé tedy žijí; 2) s problémem metateorie, pozice a úlohy sociologie samotné a 3) s problémem nomotetičnosti sociologie.

Jak jsme ukázali v kapitole 5.1.3, považuje Latour společnost primárně za historickou kategorii domněle moderních, protože se omezuje na lidské participanty. Žijeme v kolektivu lidí a ne-lidí; přitom jak ti první, tak ti druzí dosahují svých tvarů vzájemným směřováním, výměnou vlastností.

Sociologie již tedy není zavázána k tomu, aby pomáhala produkovat moderní zdání společnosti, ztrácí svoji specifickou doménu sociálna, nemusí však nutně ztratit svoji relevanci, ba může ji dokonce zvětšit. Jako „sociologie asociací“ (kapitola 4.5) svým odhodláním stopovat heterogenní sítě, a re-prezentovat tak sociálno vznikající novými spojeními, předkládat ho aktérům k posouzení, námitkám či užitku, přidává sama sebe ke světu, který popisuje („jako etnometoda mezi etnometodami“ [Latour 2003c: 40]).

Latourova sociologie netouží být vědou nomotetického typu. Jak jsem viděli (v kapitole 4.4), zbavuje se privilegia vysvětlovat něco odkazem na schopnost nahlédnout nějakou specifickou sociální dimenzi, či úžeji, nějaké sociální zákony. To ovšem neznamená, že formulace takovýchto kategorií či zákonů, třeba i v rámci opovrhované sociologie sociálna, nemůže mít žádný účinek. Tyto sociální quasi-standardy, vztahující se k stabilizovaným definicím sociálna a kalibrující je, mohou pomáhat aktérům definovat svoje místo. Nestojí však za nimi či pod nimi, ale spíše mezi nimi kolují [Latour 2005: 230].

7.2 Otázka politická

Přistoupíme-li na Latourův návrh, aby bylo chápání „my“ rozšířeno a zmnoženo o ne-lidi, mezi kterými žijeme, musí se nutně změnit i naše chápání politiky, protože politickými se stane mnohem více záležitostí, na nichž participuje mnohem více členů. Záleží na nás, jak hluboko s Latourem do podniku jeho konceptu kolektivu půjdeme, nicméně i na té nejpřístupnější úrovni nás upozorňuje minimálně na dvě důležité problematiky.

Za prvé neomezovat naši pozornost na to, jakými mechanismy vstupují do demokracie lidé (to jest většinou přes institut voleb), nýbrž soustředit se i na to, jakými způsoby, skrz jaké prostředníky do diskuse vstupují ne-lidé. Zatímco volební boje o ustanovení reprezentativního shromáždění se těší veřejné pozornosti, zůstávají způsoby, jak jsou do tohoto shromáždění vnášeny hlasy ne-lidí, například v rukách expertů, mimo světla reflektorů. Symetrické otevření otázky kvalit a věrohodnosti reprezentace lidí i ne-lidí je jednou z Latourových politických výzev.

Za druhé se jedná o otázku veřejné inkluze či exkluze nových ne-lidských entit vznikajících v laboratořích. Jak jsme ukázali v kapitole 6, za situace, kdy vědy a techniky stále rychleji produkují zástupy nových jsoucen, nemůže být již otázka, „co je“, držena stranou od otázky, „co má být“. Produkce těchto nových jsoucen musí být registrována jako politická a veřejná. A naše pozornost musí být soustředěna na procesy a mechanismy, jakými jsou tato nová jsoucna do kolektivu přijímána, přičemž trváme i na možnosti nepřijmout je vůbec.

7.3 Otázka etická

I v otázce naší etické odpovědnosti předkládá Latourové dílo minimálně dvě důležité výzvy. Jedná se o morální dimenzi vztahu lidského a ne-lidského a vztahu již-ne-moderního Západu a ne-moderního zbytku světa.

Odpovědnost plynoucí ze vztahu lidí k ne-lidem pak mají lidé jak k sobě samým, tak k ne-lidem. Na jedné straně uznání ne-lidí vede k tomu, že lidé mohou prozívat a přestat bezmyšlenkovitě zahlcovat svoje prostředí monstry (kapitola 5.1), a převzít tak zodpovědnost

za život dalších generací, na druhé straně pak umožňuje vybudovat morální vztah i k samým ne-lidem. Dá se sice namítat, že ti ne-lidé, které jsme stvořili, absencí naší lásky netrpí (rezivějící automobil) a že ty, kteří jsou schopni trpět, jsme nestvořili, že tu byli již před námi. Ale i oni vstupují se svými lidskými průvodci do kolektivu a chtějí být slyšeni, chtějí mít svoje zájmy reprezentovány. A jejich přiznání či odepření je otázka navýsost morální. Navíc nesmíme zapomínat, že některé naše výtvořiny, například domestikovaná, vyšlechtěná zvířata, tito „Frankensteinové“ naší doby, jsou utrpení schopny a vyhnoutí se zodpovědnosti před nimi může být ještě problematičtější.

Latourovu pojetí rozpadu modernosti pak zakládá otázku vztahu Západu a zbytku světa, otázku náhle zmizelého Velkého předělu mezi nimi v důsledku zmizení jiného Velkého předělu, totiž mezi západní Společností a Přírodou. Otevírá otázku, jakou roli bude Západ hrát a jaký vztah k ostatním si vybuduje, nebude-li ho již chránit postulovaná kvalitativní odlišnost dávající mu morální převahu, která opravňuje civilizovat a modernizovat. Ani apriorní nadřazenost ani sklíčenost a sebemrškačství za minulé viny nejsou pro Latoura schůdnými řešeními.

Résumé

Diplomová práce „»Ne-sociologie«: pojetí modernosti Bruno Latoura“ se zabývá dílem francouzského myslitele Bruno Latoura, speciálně jeho pojetím a kritikou modernosti. Hlavním cílem této práce je nejenom představit tohoto jinak méně známého teoretika, ale především formulovat otázky a výzvy, které jeho dílo klade sociologické teorii, politice a etice. Pokusit se hledat, třeba prostřednictvím Bruno Latoura, odpovědi na tyto otázky je potřebné nejen pro sociologii, která se zajímá o svoji současnou pozici a úlohu, ale i pro občany světa v čase bouřících ekologických krizí.

The thesis “»Non-sociology«: Bruno Latour’s Conception of Modernity” is concerned with the work of the French thinker Bruno Latour, especially with his conception and criticism of modernity. The main aim of this thesis is not only to introduce this not so well known theoretician, but above all to lay down the questions and challenges to sociological theory, politics ad ethics, which can be identified in his work. To try to answer these questions, for example through the theories of Bruno Latour, is crucial not only for sociology, which takes

interest in its contemporary position and function, but also for the citizens of the world in the times of raging ecological crises.

Seznam literatury

- Akrich, M. 2006 (1992). „Die De-Skription technischer Objekte.“ Pp. 407-428 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Akrich, M. Latour, B. 2006 (1992). „Zusammenfassung einer zweckmäßigen Terminologie für die Semiotik menschlicher und nichtmenschlicher Konstellationen.“ Pp. 399-406 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Balon, J. Petrušek, M. 2008. „Ohlédnutí za vývojem sociologické teorie v posledním čtvrtstoletí.“ *Sociologický časopis* 5/2008, 837-857
- Barnes, B. 1974. *Scientific Knowledge and Sociological Theory*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost*. Praha: SLON.
- Belliger, A. (ed.). 2006. *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag

- Berger, P. Luckmann, T. 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Blok, A. 2007. „Actor-networking ceta-sociality, or, what is sociological about contemporary whales?“ *Distinktion. Scandinavian Journal of Social Theory*. No. 15/2007, 65-89
- Bloor, D. 1991 (1976). *Knowledge and social imagery*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bloor, D. 1999. „Anti-Latour.“ *Studies In History and Philosophy of Science Part A*. Vol. 30, No. 1, (March 1999), 81-112
- Bloor, D. 1999b. „Reply to Bruno Latour.“ *Studies In History and Philosophy of Science Part A*. Vol. 30, No. 1, (March 1999), 131-136
- Boltanski, L. Thévenot, L. 1991. *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Bowker, G. 1988. „Pictures from the Subsoil, 1939.“ Pp. 221-254 in Fyfe, G. and Law, J. (Eds.) *Picturing Power: Visual Depiction and Social Relations*. London and Boston: Routledge.
- Bucchi, M. 2004. *Science in Society: An introduction to social studies of science*. London: Routledge
- Callon, M. (ed.). 1998. *The Laws of the Markets*. London: Blackwell Publishers.
- Callon, M. 2006 (1980). „Die Sozio-Logik der Übersetzung: Auseinandersetzungen und Verhandlungen zur Bestimmung von Problematischen und Unproblematischen.“ Pp. 51-74 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag .
- Callon, M. 2006b (1986). „Die Soziologie eines Akteur-Netzwerks: Der Fall des Elektrofahrzeugs.“ Pp. 175-194 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Callon, M. 2006c (1986). „Einige Elemente einer Soziologie der Übersetzung: Die Domestikation der Kammuscheln und der Fischer der St. Brieuc-Bucht.“ Pp. 135-174 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Collins, R. 2005. *Interaction ritual chains*. Princeton: Princeton University Press.
- Derrida, J. 1977. *Of Grammatology*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

- Descola, P. 2008. *Nature and Society. Anthropological perspective*. London, New York: Routledge.
- Entrikin, J.N. Tepple, J.H. 2006. „Humanism and Democratic Place-Making“ Pp. 30-41 in Aitken, S. Valentine, G. (eds.). *Approaches to Human Geography*. London: Sage.
- Evans-Pritchard, E. E. 1937. *Witchcraft, Oracles and Magic Among the Azande*. Oxford University Press. 1976 abridged edition.
- Fajkus, B. 2005. *Filosofie a metodologie vědy: vývoj, současnost a perspektivy*. Praha: Academia
- Fenn, R.K. 2003. *The blackwells companion to Sociology of religion*. Wiley-Blackwell.
- Foucault, M. 2000. *Dohlížet a trestat: kniha o zrodu vězení*. Praha: Dauphin.
- Foucault, M. 2005. *Je třeba bránit společnost: kurs na Collège de France 1975-1976*. Praha: Filosofia.
- Foucault, M. 2007. *Slova a věci*. Brno: Computer Press.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Gill, B. 2008. „Über Whitehead und Mead zur Akteur-Netzwerk-Theorie.“ Pp.47-75 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Greimas, A. J. Courtes, J. 1982. *Semiotics and Language: An Analytical Dictionary Advances in Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Hacking, I. 2006. *Sociálna konštrukcia - ale čoho? Čo je a čo nie je sociálnou konštrukciou*. Bratislava: Kalligram.
- Hamar, E. 2008. „Sociální konstruktivismus.“ Pp. 76- 82 in Nešpor, Z. R. (ed.) *Příručka sociologie náboženství*. Praha: SLON.
- Hommels, A. 2005. „Studying Obduracy in the City: Toward a Productive Fusion between Technology Studies and Urban Studies.“ *Science, Technology & Human Values*. Vol. 30 No. 3., 323-351
- Høstaker, R. 2005. „Latour – Semiotics and Science Studies.“ *Science Studies*. Vol. 18, No.2, 5-25
- Joerges, B. 1999 „Do Politics Have Artefacts?“ *Social Studies of Science*, 29 (3), 411-431.
- Citováno podle: < www.wzb.eu/alt/met/pdf/do_politics.pdf > [cit.15. 6. 2009]

- Kneer, G. 2008. „Hybridizität, zirkulierende Referenz, Amoderne? Eine Kritik an Bruno Latours Soziologie der Assoziationen.“ Pp. 261-305 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Konopásek, Z. 2001. „O politice nepolitičnosti.“ *Vesmír* Vol. 80, No. 7., 386-390
- Kuhn, T.S. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH.
- Latour, B. Woolgar, S. 1986 (1979). *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.
- Latour, B. Callon, M. 1981. „Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so.“ Pp. 277-303 in Knorr-Cetina, K.(ed.). *Advances in social theory and methodology. Toward an integration of micro- and macro-sociologies*. Routledge Kegan Paul Ltd.
- Latour, B. 1987. *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, B. Strum, S.S. 1987. „The Meanings of Social: From Baboons to Humans” *Social Science Information* 26/4. London: SAGE., 783-802
- Latour, B. 1988. *How to write »The Prince« for Machines as well as for Machinations*. dostupné z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/036.html>> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 1988b. „The Politics of Explanation: an Alternative.“ Pp. 155-177 in Woolgar, S. (ed.). *Knowledge and Reflexivity. New Frontiers in the Sociology of Knowledge*. London: SAGE.
- Latour, B. 1990. *The Force and the Reason of Experiment*. Pp. 48-79 in Le Grand, H. (ed.). *Experimental Inquiries, Historical, Philosophical and Social Studies of Experimentation in Science*. Dordrech: Kluwer Academic Publishers. Též dostupné z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/41-HOMER-LEGRAND.pdf>>
- Latour, B. 1991. „Technology is society made durable.“ Pp. 103-132 in Law, J. (ed.). *A sociology of monsters : essays on power, technology and domination*. London : Routledge.
- Latour, B. 1992. *Dont't throw the baby out with the Bath school*. Pp. 343-368 in Pickering, A. (ed.). *Science as Practice and Culture*. Chicago: Chicago University Press. Též dostupné z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/49-CHICKEN-PICKERING-IMAGES.pdf>>

- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press
- Latour, B. 1993b. *The pasteurization of France*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, B. 1994. „Where are the missing masses, sociology of a few mundane artefacts.“ Pp. 225-259 in Bijker, W. (ed.) *Shaping Technology-Building Society. Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge Mass: MIT Press. Citováno podle <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/50-MISSING-MASSEsrepub.pdf>> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 1996. *Aramis, or the love of technology*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Latour, B. 1996b. „Do Scientific Objects Have a History? Pasteur and Whitehead in a Bath of Lactic Acid.“ *Common Knowledge*. Vol.5, no1, 76-91
- Latour, B. 1998. *Paris ville invisible, Les Empêcheurs de penser en rond & La Découverte*. [internetový projekt] Dostupne z:< <http://www.bruno-latour.fr/virtual/index.html#> >; Citováno podle textové verze <<http://www.bruno-latour.fr/virtual/PARIS-INVISIBLE-GB.pdf>> [cit 15.8.2009]
- Latour, B 1999. „For David Bloor... and Beyond: A Reply to David Bloor's »Anti-Latour «“ *Studies In History and Philosophy of Science Part A*. Vol. 30, No. 1, (March 1999), 113-129
- Latour, B. 1999b. „On Recalling ANT.“ Pp. 15-25 in J. Law and J. Hassard (Eds.). *Actor Network and After*. Oxford: Blackwell and the Sociological Review.
- Latour, B. 1999c. „Factures/fractures. From the concept of network to the concept of attachment.“ *Factura* N°36, Autumn 1999,.20-31
- Latour, B. 2001. „Nepřehlédněme žížalu Pontoscolex corethrurus.“ *Vesmír* Vol. 80, No. 7., 383-385.
- Latour, B. 2002 (1999). *Die Hoffnung der Pandora*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Latour, B. 2002b. „Když věci vracejí úder: Co mohou sociálním vědám přinést »vědní studia«“ *Biograf* 2002/listopad/29.
- Latour, B. 2002c. *La Fabrique du droit. Une ethnographie du Conseil d'Etat*. Paris: La Découverte

- Latour, B. 2002d. *War of the worlds – What about peace?* Pricky Paradigm Press: LLC. Těž dostupné z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/85-PRICKLY%20PRESS-GB.html>>
- Latour, B. 2003. *Nikdy sme neboli moderní: esej o symetrickej antropológii*. Bratislava: Kalligram.
- Latour, B. 2003b. The promises of constructivism. Pp. 27-46 in Ihde, D. (ed.). *Chasing Technoscience: Matrix for Materiality*. Indiana University Press. Citováno podle: <http://galileo.fcien.edu.uy/texto_de_bruno_latour.htm> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 2003c. „Is Re-modernization Occuring – And If So, How to Prove It? A Commentary on Ulrich Beck.“ *Theory, Culture & Society*. Vol. 20, No. 2, 35-48
- Latour, B. 2004. *Politics of Nature. How to Bring the Sciences into Democracy*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Latour, B. 2004b. „Whose Cosmos? Which Cosmopolitics? A Commentary on Ulrich Beck’s Peace Proposal.” *Common Knowledge*, Vol. 10 Issue 3, Fall 2004, 450-462. Citováno podle: <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/92-BECK-CK.html>> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 2004c. „Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern.“ *Critical Inquiry* Vol 30 n° 2 , 25-248 (Winter 2004). Dostupné též z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/089.html>>
- Latour, B. 2004d. „How to talk about the body? The normative dimension of science studies.“ *Body and Society*. Vol. 10, No. 2-3, 205-229
- Latour, B. 2004e. „From Realpolitik to Dingpolitik or How to Make Things Public.“ Dostupné z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/96-MTP-DING.pdf>> [cit.15.8.2009]
- Latour, B. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. New York: Oxford University Press.
- Latour, B. 2005b. „What is the Style of Matters if Concern? Two lectures in Empirical Philosophy.“ [Přednášky na University of Amsterdam] Dostupné z <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/97-STYLE-MATTERS-CONCERN.pdf>> [cit.15.8.2009]
- Latour, B. [jako Johnson, J.] 2006 (1988). „Die Vermischung von Menschen und Nicht-Menschen: Die Soziologie eines Türschließers.“ Pp. 237-258 in Belliger, A. (ed.).

- ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Latour, B. 2006b (1994). „Über technische Vermittlungen – Philosophie, Soziologie, Genealogie.“ Pp. 483-528 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Latour, B. 2006c (1991). „Technik ist stabilisierte Gesellschaft.“ Pp. 369-398 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Latour, B. 2006d (1999). „Über den Rückruf der ANT“ Pp. 561-572 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Latour, B. 2006e (1986). *Drawing Things Together: Die Macht der unveränderlichen mobilen Elemente*. Pp. 259-308 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Latour, B. 2007b. *A Textbook Case Revisited – Knowledge as a Mode of Existence*. Pp. 83-112 in Hackett, E. Amsterdamska, O. (eds.). *The Handbook of Science and Technology Studies –Third Edition*. Cambridge, Mass: MIT Press. Citováno podle <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/99-HANDBOOK-FINAL.pdf>> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 2007. „Turning Around Politics – A Note on Gerard de Vries’ Paper“ *Social Studies of Science*, 2007, Vol.37 Issue.5, 811-820. Citováno podle <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/103-DE%20VRIES-SSofS.pdf>> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 2008. „„It’s the development, stupid!« or How to Modernize Modernization?“ In Pactor, Jim (ed.). *Postenvironmentalism*. [v tisku]. Citováno podle <<http://www.bruno-latour.fr/articles/article/107-NORDHAUS&SHELLENBERGER.pdf>> [cit. 15.8.2009]
- Latour, B. 2009 (2001). „Gabriel Tarde und das Ende des Sozialen.“ Pp. 39-61 in Borch, C. Stäheli, U. (eds.). *Soziologie der Nachahmung und des Begehrens - Materialien zu Gabriel Tarde*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Law, J. 2004. *After Method: Mess in Social Science Research*. London: Routledge.

- Law, J. 2006 (1987). „Technik und heterogenes Engineering: Der Fall der portugiesischen Expansion“. Pp. 213-236 in Belliger, A. (ed.). *ANThology. Ein einführendes Handbuch zur Akteur-Netzwerk-Theorie*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Lindemann, G. 2008. „»Allons enfants et faits de la partie...«“ Pp. 339-360 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. 2006. *Sociální systémy : nárys obecné teorie*. Brno: CDK Centrum pro studium demokracie a kultury
- Martin, B. 2006. *Key Terms in Semiotics*. London: Continuum.
- Mead, M. 1935. *Sex and Temperament in three primitive societies*. New York: William Morrow & Company.
- Oakley, A. 2000. *Pohlaví, gender a společnost*. Praha: Portál.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Petrusek 2008. „Sociální konstruktivismus – nový pohled na společnost nebo slepá ulička sociálního bádání?“ [zpráva] *Sociologický časopis* 5/2008, 1055-1058.
- Roßler, G. 2008. „Kleine Galerie neuer Dingbegriffe: Hybriden, Quasi-Objekte, Grenzobjekte, epistemische Dinge.“ Pp. 76-107 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Sartre, J.P. 1967. *Kritik der dialektischen Vernunft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt
- Schmidgen, H. 2008. „Die Materialität der Dinge? Bruno Latour und die Wissenschaftsgeschichte.“ Pp. 15-46 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schulz-Schaeffer, I. 2008. „Technik in heterogener Assoziation. Vier Konzeptionen der gesellschaftlichen Wirksamkeit von Technik im Werk Latours.“ Pp. 108-154 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schüttpelz, E. 2008. „Der Punkt des Archimedes. Einige Schwierigkeiten des Denkens in Operationsketten.“ Pp. 234-260 in Kneer, G. (ed.). *Bruno Latours Kollektive*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Searle, J. 1996. *The construction of social reality*. London: Penguin Books.
- Serres, M. 1974. *Hermes III. La Traduction*. Paris: Édition de Minuit.
- Serres, M. 1982. *The Parasite*. Baltimore and London: John Hopkins University Press.

- Shapin, S. Schaffer, S. 1989. *Leviathan and the Air-Pump*. Princeton University Press.
- Shelley, M.W. 2008. *Frankenstein*. Praha: XYZ.
- Singleton, V. Michael. M. 1993. „Actor-networks and Ambivalence: General Practitioners in the UK Cervical Screening Programme.“ *Social Studies of Science* Vol. 23, No. 2, 227-264
- Viveiros de Castro, E. 1992. *From the Enemy's Point of View: Humanity and Divinity in an Amazonian Society*. University Of Chicago Press
- Whitehead, A. 1978. *Process and reality: an essay in cosmology*. New York: The Free Press.
- Winner, L. 1986. „Do Artifacts have Politics?“ Pp 19-39 in Winner, L. *The Whale and the Reactor: A Search for Limits in an Age of High Tecshnology*. University of Chicago Press.
- Citováno podle : <<http://zaphod.mindlab.umd.edu/docSeminar/pdfs/Winner.pdf>> [cit. 15. 8. 2009]
- Yearley, S. 2005. *Making Sense of Science. Understanding the Social Study of Science*. London: SAGE:

Internetové stránky:

<<http://www.bruno-latour.fr/faq-en.html>> [cit. 15.8.2009] – Latourova osobní stránka